

FARAGÓ VILMOS

Például én

ELFOGULT VITAIRAT

BUDAPEST

Z-füzetek\14

**A sorozatot szerkeszti
SIMOR ANDRÁS**

**Fedélterv és tipográfia
JORDÁN GUSZTÁV**

© Faragó Vilmos, 1991

Letölthető:

Kicsi ország

Az ifjú költőt, Hárs Györgyöt, behívták katonának, s a *Honvédelmi Minisztérium Politikai Főcsoportfőnökségét* jelölték ki szolgálati helyéül. Negyedszázada történt ez, 1966-ban. A katonai pénztárcából azidőben irodalmi pályázatokra is tellett, az 1966-os pályázat szervezésére a mundérba bújt ifjú költő kapott parancsot. Ki tudja hányadikként, rám is sort kerített; telefonja az *Élet és Irodalom* szerkesztőségében ért: „Nem akarsz-e háromezer forintot kapni a Háemtől?” – kérdezte. Azt hittem, tréfál, ezért nemet mondtam: „Ausztrál néniként most utalt át félmilliót, nincs szükségem alamizsnára. Különben is militáns antimilitarista vagyok.” „Te tudod – így az ifjú költő –, bár a helyedben én meggondolnám. Az átutalás egy hónapot is késhet, a háromezret pedig ezen a héten átveheted.” Így lettem résztvevője az 1966-os irodalmi pályázatnak, joggal számítván az átutalás lassúságára, hiszen – mondjam-e? – nincs is ausztrál nénikém. Oly pazarló életvitelem volt akkortájt, hogy kettőezerhét-száz forintos keresetemnek képes voltam a hó végéig nyakára hágni, a pályázati háromezer forinttal is fényűző költsékezésbe kezdtem. Pedig a lelkiismeretem tiltakozhatott volna: nem voltam és nem vagyok író. (A szakma előírása szigorú és igazságos: csak a szépíró tekinthető írónak. Akkor is, ha csúnyán ír. A nem-szépíró akkor sem tekinthető írónak, ha szépen ír.) Nyilvánvaló, hogy protekciós kakukktojás voltam a pályázó írók fészkeiben; az ifjú költő abból az időből emlékezett rám, amikor tanítani véltem, ő pedig tanulni vélte a zurnáltudományt a pesti Bölcsészkar boldogtalan emlékezetű Újságíró Tanszékén.

Sajnos, a pályázati határidő lejárta előtti hetekben is emlékezett még rám. Újabb telefon a szerkesztőségbe: „Ne felejtsd el, egy hónap múlva várom a pályaművet. Ja, és add át üdvözlömet ausztrál nénikédnek!”

Pályamű.

Írjak ditirambust a katonai helytállásról? Verses történelmi drámát? Elbeszélést a kiképzésben és a kimenőben egyként helytálló kiskatonáról? Van most egy gyanús érvényességű, ám tapasztalásból merítő látszata és szociologizálva fontoskodó volta miatt roppant divatos műfaj – gondoltam a felmérő tanulmány. Legyen a pályaművem egy felmérő tanulmány.

Négy hetem van rá: csak kicsiny merítésre, kérdőíves kíváncsiskodásra és elkapkodott feldolgozásra elegendő idő.

A csepeli Jedlik Ányos Gimnázium néhány osztályának tanulóit kértem meg: válaszoljanak hat kérdésemre, írásban, névtelenül. Ha már honvédelmi a pályázat, a kérdések mindegyike a fiatalok nemzet-tudatát firtatta. „Büszke vagy-e arra, hogy magyar vagy? Ha igen: miért? Ha nem: miért?” Ez volt az első kérdés. „A magyar után milyen nemzetiségű lennél legszívesebben és miért?” – ez a második. „Milyen nemzetiségű nem szeretnél semmiképp se lenni? Miiért?” – ez a harmadik. „Házastársa lennél-e néger, cigány vagy más színes bőrű fiatalnak?” – a negyedik. „Fenyegetik-e valakik *Magyarország* békéjét és függetlenségét? Ha igen: szerinted kik?” – az ötödik. És a hatodik: „Ha rajtad múlna, tartanál-e fenn hadsereget *Magyarországon*? Ha igen:

miért, ha nem, miért?” Százhuszonötén válaszoltak. Válaszaik értékelő ismertetése tizenvalahány gépelt oldalt tett ki. Többet egy ditirambusznál, kevesebbet egy verses drámánál, talán elfogadják a pályázat kiírói. A dolgozatot postára adtam, és megnyugodva vettem magam a hetilapkészítés örömeibe.

Csak a beavatatlan képzelem (vagy az sem), hogy az újságszerkesztésnek, noha közszolgálat, ünnepi áhítata van, vagy pátosza van, vagy fennköltége. Az újságszerkesztésnek hétköznapisága van, gyakorlatiassága, határidős feszültsége. „Írj valamit az utolsó oldalra!” – ez volt a felszólítás az *Élet és Irodalom* szerkesztőségében. „Van egy kész dolgozatom harmadpéldányban, pályázatra küldtem el az első kettőt. Nézz bele, hátha jó lesz” – ez volt a válaszom a felszólításra. „Jó lesz, de hosszú, nem fér az oldalra, húzd meg” – ez meg a viszontválasz volt egy nappal később. Kihúztam a hatodik kérdést, a reá adott válaszok értékelő ismertetését, s mert vissza-visszatérő fordulata volt a diákoknak, hogy „kicsi ország vagyunk”, ezt a címet kapta a kézirat: *Kicsi ország*. Az olvasószerkesztő is átfutotta, ráírta a tipográfiai utasításokat, aztán menjen Isten hírével. Nekem már csak annyi dolgom volt vele, hogy amikor megjöttek a hasáblevonatok, kigyomláltam a szedésből a nyomdahibákat. Nem sejtettem, hogy mióta elindultam ezzel a téma- és műfajötlettel, parázson járok.

A megkérdezett diákok nagy többsége ugyanis azt válaszolta az első kérdésre, hogy büszke; nyolcvanhárom százalékuk büszke arra, hogy magyar. Néhányan bizonytalankodtak vagy nem válaszoltak, hat és fél százalékuk állította, hogy nem büszke. A második kérdés? Most szokatlanul hangzik ez: a legtöbben franciák szerettek volna lenni, a legkevesebben amerikaiak. Egyetlen diák válaszolta, hogy amerikai lenne. Egynegyedük úgy vélte a harmadik kérdés latolgatása után, hogy nincsenek nemszeretem nemzetek, ők vízszintes vonallal válaszoltak. És ez is szokatlan most: csaknem egyötödük találta úgy, hogy amerikai nem lenne, s alig három százalékuk úgy, hogy orosz nem. A negyedik kérdés elől egyötödük kitért, csaknem felük nem vállalt színes bőré házastársat, a maradék vállalt. Igen, fenyegetik *Magyarország* békéjét cs függetlenségét, mondták legtöbben, mégpedig az imperialista hatalmak fenyegetik, s csak négy százalékuk szerint fenyegeti a *Szovjetunió* – ez volt a válasz az ötödik kérdésre. Az utolsó kérdéstről pedig a többség tartotta magától értetődőnek a választ: igen, szükség van magyar hadseregre, elsősorban azért, hogy férfias jellemnevelést kapjanak a fiúk.

Természetesen ezek a válaszok is parázslóknak bizonyultak, de felizzásukat az én értékelő ismertetésem okozta.

Mert úgy találtam, hogy magyarnak lenni létállapot. Önmagában nem program és nem büszkeség vagy szégyen dolga. Idéztem Montesquieu-t: „Elsősorban ember vagyok, s aztán francia; szükségszerűen ember, s véletlenül francia.” Nem mint hitvallást idéztem, hanem mint tényközlést. Mint banális igazságot arról, hogy aki megszületik, szükségszerűen embernek születik, hiszen emberanya szülte. Franciának viszont véletlenül születik, csak akkor, ha francia anya szülte. Egy véletlen tehát, amelyben a főszereplő amúgy is passzív szerepet játszott, nem adhat elég okot a büszkeségre, különösen ha meggondoljuk, hogy mik ennek az érzéstartalmat kifejező szónak a rokonértelmű társai. A pozitív társak: a rátartóság, az önérzetesség mondjuk; a negatív társak: a fennhéjázás, a gög. A büszkeség pedig épp e két jelentéstartomány között áll, afféle pozonegatív társaiként a többieknek. Alkalmas-e hát arra, hogy *vele mérjük meg*: mi a viszonya bárkinek is ahhoz, hogy magyar? Talán a mértékbizonytalanság az oka – gondoltam hogy az igennel felelők nem sokat gondolkodtak, sztereotípiákat firkantottak a papírra: „Büszke vagyok, mert kicsi ország vagyunk, de nagyhatalom a sportban.” „Büszke vagyok, mert kicsi országunk nagy költőket adott a világnak.” „A mi országunk kicsi, de az egész világon irigylik a

magyarokat.” Aki viszont nemmel válaszolt, hiába keresett volna sztereotípiát, *neki gondolkodnia kellett*, ezért – noha szentségtörő, amit mondok –, jobban szerettem azokat, akik azt írták: nem büszkék rá, hogy magyarok. „Különösképpen nem vagyok büszke; nem tartom a magyart különb nemzetnek a többinél.” („Tükörgondolata” ez annak, hogy „Egy nemzetnél sem vagyunk alább valóak.”) Aztán: „Büszkeséget nem érzek, de nekem jó itt, és nem szeretnék máshol élni, sőt nem is tudnék.” Végül pedig: „Hogy büszke lennék rá? Ezt nem mondhatnám. Jó itt élni, de talán ha *Csehszlovákiában* születők, azt is szeretném.” Minthogy akkoriban (1966 augusztusában) bukkantam Heller Ágnesnek egy, a témába vágó tanulmányára, ebből is idéztem. „Mit tart a magyarság jellemző tulajdonságainak?” – kérdezték egy szociológuscsoport tagjai három falu lakóitól és egy technikum diákjaitól – írta Heller Ágnes. A válaszokból kikerckedő önarckép meglepően különbözik attól a „bátor, harcias” magyarságképtől, amelyet általánosnak hittünk – ez volt Heller Ágnes summázata. A válaszolók békés munkatulajdonságok és egyéb semleges tulajdonságok között keresik a magyarság jellemzőit. „Az erkölcsi önjellemzés inkább theokritosi pásztorokra, mintsem szkíta lovasokra illenék.” Ez a békés orientáció – következtetett Heller – „a hagyományos magyar nacionalizmus erősen csökkenő tendenciáját jelzi”. Az én diákjaim válaszai is békés orientációjúak, írtam, többségük gondolkodásába azonban a hétköznapi magyarságtudat nacionalista sztereotípiái keverednek. Rögtönözve úgy definiáltam ezt: „pacifistává szelídült nacionalizmus” működik válaszaikban öntudatlanul.

Békés orientációra vall az is – véltem –, hogy a második kérdésre azt válaszolták legtöbben: franciák szeretnének lenni. Talán az imponál nekik – magyaráztam, meglehet spekulatív módon –, hogy De Gaulle az ország atlanti szolidaritása mellett „harmadik utat” keres a két katonai tömb között. Amögött, hogy *Svájcot* és *Svédországot* is rokonszenvesnek találták sokan – szemben a jelentéktelen *Olaszország*-szimpátiával például semlegességvágyat sejdítettem. „Hogy nem a két ország közismerten magas életszínvonala vonzza őket, azt a szintén magas életszínvonalú *Amerikara* adott egyetlen szavazat jelzi” – írtam.

Miért nem szeretik *Amerikát*? Lehetséges magyarázatul kiválasztottam egy idézetet a harmadik kérdésre adott válaszok közül: „Nem szeretnék amerikai lenni, mert azok mindenütt háborút szítanak, és az országban is nagy a nyugtalanság (négerék). Én csak békés helyen szeretnék élni.” Békés helyen, igen. A vietnamiakat azért nem szerettek csaknem ugyanennyien, mert ők viszont áldozatai a háborúnak. „A megkérdezettek se ütni, se üttetni nem akarnak, s egyikkel sem vállalnak azonosságot.” Ezen fejet csóváltam – ezen a szolidaritás-hiányon –, s azon is, hogy a nemszeretem-szavazatok megokolásából az előítélet, sőt, a gyűlölet indulatai bukkantak elő. „*Olaszország* igen szép, de az emberek piszkosak és nem törődnek egymással.” „*Cseh* nem szeretnék lenni. Csúnya a nyelvük és maguk is csúnyák.” „*Német* nem szeretnék lenni, borzasztó rossznak tartom őket.” Úgy találtam, hogy általánosított fantomkép áll előttük, gondolkodásukban nem működik felbontóképeség, különbségtévő hajlam. És ez visszamegy naiv eredetéhez, ahhoz a népi képzethez, amelyben tömbszerű, karikatúrisztikus figuraként jelent meg „a Tálján”, „a Némöt”, „a Muszka”. Vagyis ismét csak az ön- és másságszemlélet sztereotípiái vannak jelen a gondolkodásban, noha a szovjeteket meg épp a róluk közforgalomban levő hivatalos sztereotípiakép miatt nem szeretik néhányan: „Azért nem szeretnék orosz lenni, mert azokat túldicsérik mindenben, és mást sem hallani, mint hogy az oroszoknak minden sikerül, az oroszok mindent tudnak. Elhiszem, hogy ők vállalták a legtöbb véráldozatot a háborúban, de azért már unom ezt az istenítést.”

És a negyedik kérdés, a színes bőrű élebtársra vonatkozó? „Az előítéletek itt jelentkeznek a legnagyobb számban – írtam. – Örülök a harminchét százaléknyi

igennek, sőt érzem mögötte az erőfeszítést, a tudatát annak, hogy a válaszolók *közvéleménnyel* szállnak szembe. »Miért ne – kérdi az egyik. – Furcsának kicsit furcsa lenne, mint sokan állítják: undorító, hát ezt nem hinném.« Érzem a mentegetőzést is, e láthatatlan közvélemény előtt: »Ők is emberek, mint mink, csak a színük más, amiről ők nem tehetnek.« És érzem a belső bizonytalanságot, a kompromisszumkeresést: »Színezt élettársnak? Ha csinos és nem nagyon fekete.«” A válaszok többsége azonban felkiáltójeles tiltakozás: nem! nem! nem! „A színes bőrűt gusztustalannak tartom.” „Nem tudnék rájuk sem nézni.” „Undorító lenne, ha a gyerekeknek sötét lenne a bőre.” Nyilvánvaló, hogy ez a negyedik kérdés provokáló volt. A megkérdezett közvetlenül szembesült ítélete vagy előítélete tárgyával, a bőre, a zsigerei jelzésére kellett a mérlegelésakor figyelnie, ezért hevesen reagált. „Soha! Soha! Inkább egyedül élnék életem végéig.” *Vietnam* iránti szolidaritásról, a gyarmati népek iránt testvériségről, az amerikai feketék iránti rokon szenéről szól a hazai sajtó, szava láthatóan szólam marad, az örökölt előítéletek jórészt megbontatlanok – borzongtam a dolgozat írása közben.

Ami az ötödik kérdést illeti, a válaszolóknak csak fele szerint nem fenyegeti *Magyarországot* senki. „Kicsi ország vagyunk, ki az ördög fenyegetne bennünket.” Aki szerint fenyeget, aszerint sem *közvetlenül*, hanem mert katonai szövetségben vagyunk. „A vietnami háborúba már sokan beavatkoztak, és ha esetleg a *Szovjetunió* oldalán *Magyarország* is beavatkozik, akkor az amerikaiak bennünket se hagynak ki a szórásból.” Azt érezni a válaszokból – írtam –, hogy e fiatalok „szívesen elbújnának egy kicsi ország nemzetiszínűre festett kerítése mögé”.

A hatodik kérdés – meg ami hozzá tartozott –, mint mondtam, kimaradt a nyomdába küldött kéziratból. A cikk nélküle jelent meg az *Élet és Irodalom* 1967-es első számában, január 7-ei dátummal.

Néhány hétig semmi visszhang, miért is lett volna: cikkek támadnák, cikkek elmúlnak; egy hetilap a cikkek temetője; nincs elavultabb dolog – az ismert mondás szerint – egy tegnapi újságnál. Hacsak újdonsággá nem pofozza valaki. A már-már jótékony feledésre ítélt dolgozattal Darvas József szállt vitába 1967 januárjának utolsó vasárnapján a *Népszabadságban*. Darvas József akkor Kossuth-díjas író, országgyűlési képviselő, az írószövetség elnöke. A *Népszabadság* akkor sokszázézes napilap, de cikkeinek nem a példányszám – még kevésbé a színvonal – adja a súlyát. „Szerencséd, hogy már 1967-et írunk” – fogadott a főszerkesztőnk, amikor a Darvas-cikk megjelenése másnapján bementem a huszonötezes példányszámú *Élet és Irodalomba*, amelynek súlya még a példányszámánál is kisebb volt, de szakmai megbecsültsége akkor már meghaladni kezdte a *Népszabadságét*. (Ami nem nagy kunszt.) „Szerencséd, mert volt idő, amikor ilyen cikk *Szabad Népbeli* megjelenése után a delikvensért már aznap fekete autóval jöttek.” Az ártatlanok derűjével néztem Nemes Györgyre, aztán belém villant, hátha az a baj, hogy meg mertem írni: vannak diákok, akik nem szeretik a *Szovjetuniót*. Mert persze, hogy vannak, de nagy szövetségesünk vezetői érzékenyek, tapintatlanság megbántani őket. Kezembe vettem Darvas József vitacikkét, s a következőket találtam benne:

A „Kicsi ország” című cikk szerzője a „nemzeti dezilluzionizmus” divatját követi. Le akarja beszélni a fiatalokat arról, hogy büszkéek legyenek magyarságukra. Montesquieu-re hivatkozik, ahelyett, hogy Lenint idézné. Nem a nemzeti büszkeség a fő veszély, hanem a nemzeti nihil. Színes bőrű házaspár? „Nálunk ez az alternatíva föl sem vetődik.” Mindezekkel pedig a szerző veszélyezteti „a párt történelmi arányú népfrempolitikáját”.

Ezt találtam a Darvas-cikkben, mások pedig késztetést találtak benne arra, hogy cikkek sokaságában ítélik el „a dezilluzionizmus” divatját, vitatkozzanak a „fő

veszélyről”, s megvédjék ellenem „a párt történelmi arányú népfrontpolitikáját”.

Akadt levélíró, aki azzal vádolt, hogy „vérfertőzésre” akarom kényszeríteni a magyar lányokat.

Egy öregúr (személyesen is fölkerestem, mert kíváncsi lettem rá) csontos ujjával fenyegetett: „Ha a magyarokról ír, fiam, csak a legnagyobb áhítattal teheti. Ők védtek meg Európát a törököktől, miközben a tótok és az olájok a hegyekbe bújtak előlük.”

Egy kulináris érdeklődésű névtelen levélíró (több tucat névtelen levél érkezett) cionizmussal gyanúsított meg „balról”, s arra buzdított: bizonyítsam be, ha gyanúja alaptalan. „írjon egyetlen cikkecskét, amelyben a héber vallás valamelyik népbudító ostobaságát tűzi tollhegyre. Mert van bőven. Például micsoda primitív, retrográd, embertelen és undorító dolog az, amit a sakterek művelnek ma is a vágóhidjainkon. És a kóser mészárszékek, vágóhidak, kifőzések, sőt, bormérések! Ezek nem felháborító és szégyelni való ostobaságok?”

„Maga aztán jókora követ dobott a tóba!” – mondta elismerő szemrehányással Mód Aladár, majd megnyitotta a dolgozatom fölötti vitát az Eötvös Kollégiumban, ahol pirulva kellett hallanom azt, amit magam is tudtam: mintavételem és feldolgozásmódom nem felel meg a tudományosság előírásainak.

Élet és Irodalom-estre hívott bennünket egy gödöllői gyár munkásbrigádja: „Aki a magyarokat bántja – szolt a brigádvezető velem találja szemben magát.” Öklét az orrom alá nyomta, tetszett, hogy ilyen szép indulatai vannak, az öklét is szép nagynak láttam.

„Csak azt nem szeretem, édes egykomám – mondta a szelíd gyermekíró, miközben vállamra hajtotta borgőzös fejét –, hogy böcsmölöd ezt az országot. Azt írtad róla, hogy kicsi. Megmondanád, kenyeres pajtásom, miért írtad ezt?”

Egy jóindulatú prózaíró: „Azért, öregem, azokat a színes bőrűeket elhagyhattad volna. Mért kell ezt az országot ilyesmivel irritálni? Nincs elég baj?”

Volt semleges reagálás is: a *Der Spiegel*. Ismertette a dolgozatom, a vitát, és elmélázott azon: milyen érdekes, 1966-ban csak négyen írták, hogy nem szeretik az oroszokat, tíz évvel korábban bizonyára mind a százhuszonötén ezt írták volna.

És az egyetértő: Ancsel Éva, a *Társadalmi Szemlé*ben. Ügy találta, hogy ismertető értelmezéseim lehetnek vitatandók, de etikai normákat nem sértenék, hazafias érzelmeket sem (ha a józan megfontolást is párosítjuk melléjük, mármint az érzelmek mellé).

Végül Petri György. Azt írta az *Élet és Irodalom*ban, hogy nem képes átélni a büszkeséget, amelyet mások létezése miatt kéne éreznie. Például amiatt, hogy olyan világhírű filozófusunk van, mint Lukács György. Nem mintha Lukács Györgyöt nem tartaná világhírű filozófusnak. De van-e joga idegen tollakkal ékeskedni? Világhíre miatt legfeljebb Lukács lehetne büszke. Ezt viszont a szerénység tiltja, mit kezdünk hát a büszkeséggel? (Cikkét olyan hivatalos felháborodás fogadta, hogy a főszerkesztő vitacikket íratott, biztosítandó a hivatalosságot: Petri cikke magánvéleményt képvisel, mi igenis büszkék vagyunk Lukácsra.)

Ennyi felé nem tudtam válaszolni. Csak Darvas Józsefnek válaszoltam nyomtatásban, illő tisztelettel, az *Élet és Irodalom* 1967. február 4-ei számában:

A dezilluzionizmus – ha van ilyen – nem hazafiatlanság. Ellenkezőleg. Jobb illúziók nélkül, mint illúziókkal nézni magunkat – írtam.

Aki akar, legyen büszke (illőbb persze, ha a saját személyes teljesítményére az), én tehát senkit sem beszélek le róla. De önmagában azt, hogy magyar vagyok, kevésnek találnám a büszkélkedésre. „Ha elem áll X, és azzal ajánlja magát testvériségembe,

hogy közli magáról: *magyar*, de ezen kívül semmi velem közöset említeni nem tud, akkor csak fenntartásokkal fogadom őt testvéremmé.”

Hivatkozhatom Leninre is. Az első világháború alatt azért tekintette magát orosz hazafinak, mert mint írta: „a nagyoroszok nem »védhetik a hazát« másképpen, mint úgy, hogy a cárizmusnak minden háborúban vereséget kívánnak...” Vagyis: elsősorban forradalmárnak tudta magát, aztán orosznak; szükségszerűen volt forradalmár s véletlenül orosz. (Lehet, hogy tévedett? – kérdezem most. Ki tudja ... De nem én találtam ki akkor, hogy rá hivatkozzam.)

Nincs „fő veszély”. Ha van, minden veszély „fő”.

„Először is: fölvetődik” – írtam. (Mármint a színes bőrű házastárs, mint „reális alternatíva”). „Meg lehet kérdezni a néger és arab diákokat, a cigányokat és mindazokat, akik az előítéletek láthatatlan színes bőrét viselik. Másodszor: ha nem vetődik fel, ha nálunk ez teljesen semleges-közömbös kérdés, miért válaszolt a megkérdezettek csaknem fele nemmel, sőt, felháborodott tiltakozással? Harmadszor: kérdésem tesztkérdés volt. Az ilyen kérdés nem állítja mindig reális választás elé a megkérdezetteket. »Ha holnap ötmillió forinthez jutna, mit kezdene vele?« (Vagy ötvenmillióhoz, kérdezem most.) »Ha kineveznék miniszterelnöknek, mivel kezdené a kormányzást?« Bizonyos esetekben nem az a fontos, hogy mekkora a realitása a kérdésnek, hanem az, hogy mit válaszol a kérdezett, milyen irányban indul el. Akiktől én kérdeztem: házastársa lennének-e színes bőrűnek, egytől egyig érezték, hogy faji előítéleteik vizsgálja a tét.” (Ami az első feltételezést illeti, hogy nálunk nincsenek színes bőrűek, megpróbáltam a létszámukra is következtetni most. Ha igaz, nyolcszázezer cigány él *Magyarországon*. Az arabok-feketék-ázsiaiak száma több tízezer. Százezer? És most ne beszéljek rejtjelesen: akikről azt mondtam, hogy „az előítéletek láthatatlan színes bőrét viselik”, azok zsidók, szektatagok, román menekültek, testi hibások és így tovább. Vannak százezren? Többen vannak. Ez összesen egymillió. A lakosság tíz százaléka. Az *Egyesült Államokban* ugyanennyi százalékot képvisel a fekete lakosság. Kérdezhető-e ott reálisan: „Fiúk-lányok, mit szólnátok egy fekete házastárshoz?” Jó-jó, mondhatná valaki, de hát ez egyszerűen ízlés dolga. Van, aki fehérben is csak a szökét, vagy csak a barnát szereti. Miért kéne bárkinek a színes bőrt szeretnie? Nem kéne. Az ízlésbeli elutasítással semmi baj nincs. Baj az *előítéletes* elutasítással van.)

És végül: „a párt történelmi arányú népfrempolitikájának veszélyeztetése”. Hátha nem veszélyeztetek semmit? Hátha ez a feltételezés „bizonyos alapfogalmak értelmezéskülönbségéből” fakad – írtam a Darvas Józsefnek szánt válaszban.

Ami pedig a kollégista bölcsészek szemrehányását illeti, két idézet a vitatott dolgozatból. Az egyik az elejéről:

„A módszer, a középiskolások kérdőíves kikérdezése, meglehetősen elcsépelte; az általánosítás, a magyar ifjúság gondolkodására való következtetés egy-kétszáz válasz alapján, igazságtalan és veszélyes. Nem szeretnék belemenni ebbe: a válaszokat csak a megkérdezettek tartom érvényesnek. De az sem mindegy, hogy *ők* miiként gondolkodnak. Százhuszonöt fiatalról van szó.”

A másik a végéről:

„... a válaszok a százhuszonöt megkérdezettre is csak fenntartásokkal érvényesek. Fiatalok. Világszemléletük labilis. Ma így gondolkodnak, holnap úgy. Ítéleteik végletesek. És ismerem azt a fenegyerek-pszichózist is, amelyet a névtelen válaszolás lehetősége támaszt. Vehetem-e egészen komolyan, amit ilyen pszichózisban papírra vetettek? Szinte bizonyos, hogy a közvetlen beszélgetés módosítaná a képet.”

Az előítéletek szívósaik. Czine Mihály még húsz évvel később is azzal vádolt a

debreceni *Alföldben*, hogy dolgozatomban én *a* magyar ifjúságot marasztaltam el a nacionalizmus bűnében.

Mit tehetek még hozzá mindehhez, huszonöt év után?

Nos, éppen ezt. Ezt a huszonöt évet. Amelynek kezdetén, dolgozatom írásakor, globális remények kezdtek éledezni.

A nukleáris arzenál sakkban tartja a két világhatalmat. Csökken a hidegháborús feszültség, a helyi háborúk helyiek maradnak. Talán még a világbéke ideje is eljön.

Az űrben emberek keringenek, a Földet kék bolygónak látják, gyorsan megkerülhetőnek, kicsinek. Világunk összezsugorodott, közel kerültünk egymáshoz. Talán még szeretni is fogjuk egymást.

A tudományos és technikai forradalom korába leptünk, a forradalom sikere emberiségnyi érdek. Talán még gazdasági – sőt, politikai – egységbe is terel bennünket ez az érdek.

A világ máris egységesül, gazdasági és politikai óriásrégiók alakultak ki, a munkamegosztás túllép a nemzeti határokon, teret hódít a multinacionalitás. A *Science fiction* már világkormány-utópiákban gondolkodik. Talán nem is csak utópia ez.

Az átlagpolgár személyesen is megtapasztalja, hogy kicsi lett a világ. Iparággá nő a turizmus, hatalmas népvándorlás indul, nem is számít, hol vagyunk, fő, hogy világot látunk: „Ha kedd van, akkor ez *Belgium*.” A vasfüggönyön rések nyílnak, mi magyarok is ki-kiléphetünk rajtuk, először „Csehbe” és „Lengyelbe”, aztán távolabbra; hunyorgunk a fényben, röstelkedünk hatvan dollárunk miatt, a világturizmus szegényemberei vagyunk. A szellem műhelyeiben azonban reform készülődik – talán mi is leszünk még gondtalan utazók.

És talán átértékelődik nemzettudatunk is. Nem kell görcsösen magyarnak tudni magunkat. Lehetünk természetesen magyarok, hitvalló dac nélkül, nemzethalál félelmek nélkül, kisebbségérzést kompenzáló büszkeség nélkül, ahogy fa egy fa, madár egy madár és ember egy ember ott, ahol természetjogi érvénnyel működik az emberi jogok immunrendszere. Én magam vágytam erre személyes indítékból is: soha többé ne történjék senki magyarral az, ami velem történt, hogy a „kollektív bűnösség” nacionalista jogtalansága pusztítsa ki körülöttem – lengyelországi deportálással, majd németországi kitelepítéssel – először az anyai, aztán az apai rokonságot. Hogy ez önvédelmi indíték? Ha az volna is, az önvédelemhez mindenkinek joga van.

Ebben a külső-belső meghatározottságú lelkiállapotban írtam szóban forgó cikkemet. Utoljára 1989 őszén emlegette föl valaki, a pozsonyi *Élet és Irodalom* esten egy újságíró kolléga, mondván: „Igazad van abban, amit az előző kérdésre válaszolva mondtál, és igazad volt abban is, amit a *Kicsi ország* című cikkben írtál annak idején.” Nem annak az alkalma volt akkor ott, hogy elmondjam, amit ide leírok most: *nem volt igazam*.

A helyzet megítélésében és belőle táplálkozó reményeimben semmiképp.

Világbéke? Még mindig nincs garancia rá. Szeretet? Ádáz Erynnis lelke uralkodik. Politikai egység? Kelet-nyugati és észak-déli szakadék a földgolyón. Világkormány? Bizony, utópia. Gondtalan magyar turista? Amikor ezt a kérdést papírra vetem, terrortámadás fenyeget mindenütt, egyszál gondtalan turista nincs a világon. Reform –*Magyarország* pedig csődben fuldoklik.

A nemzet? Forróbb és fájóbb létező most, mint valaha volt. A szovjet birodalmat nemzeti érdekek robbantják szét. A *Közel-Keletet* nemzeti fanatizmusok tartják

feszültségben. *Latin-Amerikában* a tábornokok hazafias áriákkal legitimálják puccsaikat. *Afrikát* törzsi indulatok szaggatják. *Közép-Európa* új demokráciái riválisokként készülnek *Európába* költözni, itthon elborzadva hallgatjuk a Román Tűzhely magyarelleses vérvádszólamait és saját szittyáink rekedt kürtrivalgását.

Mosolyogtató olvasmány ez a *Kicsi ország* most, az *Élet és Irodalom* 1967-es január 7-ai számának tizenkettedik oldalán. Mint minden naiv megnyilatkozás, amelyből a gyermeki ártatlanság bája is hiányzik. Harminchét éves voltam, amikor Hárs György sürgetése papírra vettette velem. Lehettem volna érettebb, gyanakvóbb, illúziótlanabb.

De hogy károkozó is lettem volna? Tulajdonképpen ennek a vitamódszerbeli tanulságnak a kedvéért ajánlom az olvasóik figyelmébe a fentieket: *nem ismertetésként, nem véleményként, nem gondolatkísérletként ítéltetett meg, amit írtam, hanem közvetlen cselekvésként*. Divatnak hódolok. Le akarom beszélni a fiatalokat. „Vérfertőzésre” buzdítom a magyar lányokat. Veszélyeztetem „a párt történelmi arányú népfrempolitikáját”. Irritálom az országot. Az írott szó túlbecsülése és lebecsülése ez. Az államvallássá emelt vulgármarxizmus és a magát népi-nemzetinek nevező honvédő ideológia közös módszerhibája ez: Szólsz, vagyis cselekszel; ne szólj tehát, fogd be a szádat. Ha mást szólsz, mint amit én helyesnek tartok. Amit én nem tartok helyesnek, az káros. Az árt. Pártnak, népnek, nemzetnek. Hogy mi árt, azt én mondom meg. Én vagyok a párt. A nép. A nemzet. Hogy ki szólhat, azt is én mondom meg. Ha Nagy Magyar Valaki átkot szór honára, ez fájdalmas honszeretetből fakad. Ha Kis Magyar Senki elégedetlen a hazai viszonyokkal, ez aljas honutálatból fakad. Aki nem ért egyet ezzel, annak nem a véleménye más, mint az enyém, hanem az erkölcsé. Nekem ugyanis igazam van, ő viszont gazember. El kell hallgattatni (államilag, ha az állam is én vagyok); diszkreditálni kell (ha az állam nem én vagyok, de lehetek még, hiszen a nemzet nyilvánvalóan én vagyok). Ez a vitamódszer nem ismer véleménykísérletet, gondolatfutamat, ötletjátékot sem, irtózik a kedély abszurdig szaladásaitól – nincs humora. Olyan, mint az aszkéta nyárspolgár, aki csak arról a szeretkezésről hallott, amelynek teherbeejtés a célja és eredménye.

Csüggesztő hatású vitamódszerek egy-egy példázatát kínálja a következő két fejezet is.

„Azt a lapot én nem ismerem!”

A Szellem és erőszak című, tízéves raktárfogságra ítélt, 1989-es megjelenésű Illyés-kötetben, amelyet Alföldy Jenő méltat az *Élet és Irodalom* 1989. október 28-ai számában, a lapnak és személyesen nekem szóló bírálatokat talál az olvasó. Egy *Könnyed vita* című párbeszédés írást, amely itt, ebben a könyvben jelenik meg először, s 1976. január 10-ei szerkesztői üzeneteink egyikét marasztalja el amiatt, hogy meghatározás-kísérlete „nem számol Pista bácsival”. És egy, az *Élet és Irodalom* 1976. március 20-ai számában megjelent, Jovánovics Miklós főszerkesztőnek címzett levelet, amely ugyanezt az üzenetet minősíti „mélyen tudatzavarónak”, *Beszéljünk jelenidőben* című, 1976. január 31-ei első oldalas ES-beli cikkemet pedig „parázs szavakkal” játszónak. Ugyane levél ítélet alá helyezi az egész lapot, mondván: „Az *Élet és Irodalom* a magyar nép sorskérdéseiről esztendőök óta használt olyan hangot, amely megítélésem szerint népünk tudatát zavarhatta, nemzeti érzését pedig sérthette.”

Ha a szerkesztőség lelkiismerete rossz volna, azt mondanám most: súlyos vád ez,

bélyegként ég a lapon – és rajtam – azóta is, legyen hát alkalom bélyegeltávolítási kísérletre az Illyés-könyv 89-es megjelenése. A szerkesztőség lelkiismerete azonban nem lehet rossz. Szövegek és szándékok félreértéséről van szó, személyek összecsereléséről, tisztázatlanságok miatt elmérgesedett viszonyról, sajtótörténeti korrektség és Illyés emlékének tisztélete kívánja, hogy a könyv megjelenését *tisztázás-kísérlet* alkalmának tekintsem. Nincsenek illúzióim: akik előítéletesen gondolnak az *Élet és Irodalomra*, és sok évtizedes monopolhelyzete miatt nem e helyzetre neheztelnek, hanem a lapra (amelynek szerkesztői pedig jobban megszenvedték ezt a helyzetet, mint a neheztelők), azokat aligha rendítem meg előítéletükben. Sajnálom. Következzék egy „Illyés Gyula viszonya az *Élet és Irodalomhoz*, ahogyan én látom” című dolgozat tényvázlata:

A kezdet

Illyés Gyula viszonya az *Élet és irodalomhoz* kezdetben több, mint jó. Nézem a lap repertóriumának első (és mindmáig egyetlen) kötetét: a lap 1957-ben indult, a publikációs viszony 1960-ban kezdődött. Számoljunk. 1960-ban öt Illyés versközlés történt. 61-ben hat. 65-ben egy. Próza? 60-ban két regényrészlet. 62-ben egy elbeszélés, egy hozzászólás a modernség-vitához és egy önálló cikk. 64-ben egy nyelvészeti cikk és egy öninterjú a háromhónapos nyugat-európai út élményeiről. Ez összesen tizenkilenc közlemény, 1960 és 1965 között. Ugyanezen idő alatt tizenhárom visszhangja a lapban, különböző műveinek (*Ebéd a kastélyban*, verskötetek, a *Fáklyaláng* tévés közvetítése stb.). A koronát pedig egy vele készített beszélgetés közlése teszi fel a kölcsönösen baráti kapcsolatra. 1962: Illyés Gyula hatvanéves. A hivatalosság bizalmatlan még iránta, úgyszólván egyedül az *Élet és Irodalom* köszönti. A beszélgetést a főszerkesztő, Nemes György folytatja vele, szövege a lap 44. számában jelenik meg, két teljes oldalon, az akkor tizenkét oldalas lap egyhatod terjedelmét foglalva el. A beszélgetést annyira sajátjának tekintette az ünnepe, hogy beválogatta egyik gyűjteményes kötetébe is, jóval később ráadásul, amikor már neheztelt ránk.

Legenda

Illyés tehát neheztelni kezdett ránk. Mikor? Miért? Tapogatózom visszafelé a félhomályban, és legendába ütközik a kezem. A hatvanas évek közepe táján járunk. Ne mondja senki, hogy legenda nem illik egy tényvázlatba. Illik, mert a legenda is tény. 1963 végén nyugat-európai körútra indul Illyés. Három hónap múlva érkezik haza, jelentkezik nálunk, hogy tapasztalatait öninterjújában summázta, a kéziratot felajánlja közlésre. Ez eddig nem legenda. Az öninterjú megjelent a lap 1964. január 25-ei számában, vezető helyen, a harmadik oldalon. A legenda annál a feltételezésnél kezdődik, hogy ez csak első darabja egy sorozatnak. Voltaképpen több öninterjút írt és szánt közlésre nálunk, mi azonban váratlanul elzárkóztunk a további megjelentetéstől. És Illyés megbántódott ettől. A háttér: mire az öninterjú első része az olvasó elé jutott, megérkezett *Bukarest* tiltakozása is *Budapestre*. Illyés interjút adott *Párizsban* egy lapnak, s szóvá tette a romániai magyarság helyzetének aggasztó voltát. A magyar hivatalosság széttárt karral válaszolt a bukaresti tiltakozásra: nem vagyunk felelősek egy független magyar író külhoni nyilatkozatáért. Ám felelősek vagyunk azért, amit itthon nyilatkozik. Telefonos parancs tehát az *Élet és Irodalom* főszerkesztőjének: Illyés bajt kevert *Párizsban*, maguk pedig fórumot adtak neki, alighogy hazaért; a

továbbiakban egy sort se tőle! Illyés küldi az újabb öninterjút, a főszerkesztő köszönettel visszaadja a kéziratot, de hogy ő ne keverjen bajt a hivatalosság és a költő között, nem szól a telefonparancsról, vagány nyelven szólva maga viszi el a balhét. A költő tehát rá haragszik meg, a hivatalossággal pedig egyre jobb lesz a kapcsolata. A legenda egyik változata szerint Hivatalosság maga kérte Illyést, tegye szóvá *Párizsban* azt, amit az „internacionalizmus” vagy a „szocialista testvériség” akkori értelmezése szerint maga nem mondhatott el, a bukaresti tiltakozás utáni viselkedése nem nélkülöz tehát némi hipokrita machiavellizmust, ezen azonban csak az ütközik meg, aki politikusoktól liliomos-szúzi viselkedést vár. Akár így, akár úgy: Illyés haragszik az És-re. A legenda pedig váratlan igazolást látszik nyerni a *Szellem és erőszak* című könyv mostani megjelenésekor. Tessék a könyv 12. oldalára lapozni, ott az 1964. január i-jén közölt beszélgetésszöveg a *L'Express* szerkesztőjével. És benne, magyarul most először olvashatóan, Illyés *Erdély*-panasza. így szól: „*Romániában van egy provincia, Erdély, amely évszázadokon át a magyar civilizáció és irodalom valódi szülőföldje volt. Ebben a provinciában nemrég zárták be az egyetlen magyar egyetemet, ami egy több mint kétmillió lélekből álló kisebbségnek volt szánva.*” Ennyi. Illetve két mondat még, amely a legenda fentebbi egyik változatát is igazolni látszik: mintha Illyés valóban a hivatalosság kérésére mondott volna ennyit is, mintha rühellte volna akkor még a próféataságot. íme a két mondat: „A magyar írók és az egész magyar értelmiség helyzete nagyon *kényelmetlen*. De minden bizonnyal *nem az én dolgom, nem én vagyok illetékes*, hogy kulturális kérdésekről, amelyek bizonyos szempontból *politikai kérdéseknek* tűnhetnek föl, beszéljek” (kiemelés tőlem, F. V.). A legendátlan tények azonban erősebbek: kérdem az akkori főszerkesztőt, Nemes Györgyöt, de ő nem tud öninterjú-*sorozatról*, telefonparancsról vagy arról, hogy neki balhét kellett volna elvinnie. Nézem az öninterjú bevezetőjét az *Élet és Irodalom* 1964. január 25-ei számában: Semmi utalás arra, hogy alant *egy sorozat első darabja* következik. Keressünk tehát legendátlan tényeket.

„*Azt a lapot én nem ismerem!*”

De hol? A lapban? Tény, hogy 65-tel megritkulnak, majd eltűnnek az Illyés-publikációk. Határozottan emlékszem egy *Szegedről* érkezett szóbeli tudósításra. Fiatalokkal beszélgetett Illyés, egyikük azt kérdezte: „Az *Élet és Irodalom* elmúlt heti számában cikket olvastam Dürrenmattról, mi a véleménye önnek Dürrenmattról?” „Hol olvasta ezt maga?” – kérdezett vissza szigorúan a költő. „Hát az *Élet és Irodalomban*” – felelt enyhe zavarral az ifjú. „Azt a lapot én nem ismerem!” Mikor lehetett ez? Kezembe nyomja kollégám a *Tiszatáj* 1987. novemberi számát, benne Péter László *Illyés és Szeged* című cikke. A cikkben Illyés-levél, 1967. március 9-ei dátummal: elfogadja a szegediek meghívását, küld előre egy *Mit rejt Juhász Gyula?* című rövid írást, féltő sorokkal Juhásznak a történelmi *Magyarország* városait elsírató, irredentának minősített verseiről, melyeket az összes versek gyűjteményéből is kihagytak, s egy áthúzott jegyzet a 2. lap alján: „Ritkán veszi szavam kritikusai túlzás. De irodalmi hetilapunkat azóta húzódozom kinyitni, amióta e versek kihagyását a magyar írástudók részéről többes számban szólva – tehát az én nevemben is – még tavaly is dicsérően meghelyeselte” – így Illyés. Az első *írásos* nyom a kapcsolat elromlásáról! Az időpont a levél dátumához képest „még tavaly”, vagyis: 1966. Az ok: valaki helyeselte a lapban Juhász Gyula irredentává minősített verseinek kihagyását az Összesből. Keresem ezt a cikket. 1966-tól még nincs repertóriumunk. Nem találom, de elhiszem, hogy létezett. Illyés érzékenysége érthető, ha egy cikknek szólt. Az egész lapra kiterjesztett, sőt előlegezett ítélete is tiszteletre méltó: mindenkinek joga van

húzódzni egy laptól, ha nem tetszik neki. Hogy az ítéletet, a lap munkatársaként magunkra is vegyem, attól viszont én húzódozom. A „dicsérő meghelyeslést” ugyanis a kritikus követte el, aki az Összesről írt. Övé a felelősség. Szerencsétlen monopol-helyzetünkől az következik, hogy a vélemények sokféleségét kellett túrnunk mindig, egy-egy számon belül is. Állandó külső-belső munkatársaink sokasága a tanú rá: sohasem szabtuk meg kritikusainknak, hogy mi legyen a véleményük.

Dosszié a bűneinkről

Aztán tíz év következik. Eleinte még telefonos és leveles kérések: szóljon hozzá vitáinkhoz, küldjön verset. „Személyesen senkire sem haragszom, a lap irányultsága nem tetszik. Amíg nem látom változni ezt, kéziratot sem adok.” Tíz év nagy idő, szóbeli tisztázásra fölösen sok is, nem kerül rá sor. Bizonyára a mi hibánkból. De el vagyunk kényeztetve: Veres Péter olvasónaplókat küld, Déry Tibor napok hordalékát, Zelk Zoltánnak állandó rovata van, Örkény István egyperceseit közöljük, Vas István verseit, Weöres Sándoréit, Nagy László a miénk. Minden héten megjelenünk, a költészet napja táján kiderül: mi közöljük a legtöbb verset, alkalmi számadásokkor pedig az, hogy – ha falsul is netán – szorgalmas visszhangját adjuk az új irodalom java műveinek. Hetenként százhatvan gépelt oldalt közlünk, évente ötvenkétszer ennyit: nyolcezerháromszázat, s lehet, hogy nagy selejtszázalékkal dolgozunk. Még az is előfordulhat, hogy egy-egy szerzőnk egy-egy mondata „zavarja népünk tudatát” vagy „sérti nemzeti érzését”, de nem a szándékunk, hanem a figyelmetlenségünk hibáztatható miatta. Emlékszem egy jelenetre: az irodalomtörténész-kritikus Kiss Ferenc ül a szobámban a hetvenes évek elején. „Már vastag dossziét gyűjtöttem össze a bűneitekről” – mondja, s rögtön elképzelem azt a valószínűtlen helyzetet, amikor én meg vastag dossziét gyűjtök össze az ő cége, az *Irodalomtudományi Intézet* bűneiről. Mi ugyan buzgón harcoltunk cikkben-riportban a demokráciáért, s minthogy a demokrácia népuralmat jelent, nem gondoltuk volna, hogy éppen népszerűtetünk vonatik kétségbe. Kiss Ferenc mindenesetre cikket írt e kétségbevonás jegyében; a cikkből – amelyet közöltünk –, arra a bűnünkre emlékszem legélesebben, hogy egy Keszi-nekrológunk úgy siratta el Török Erzsit, mint akivel sírba szállt „a magyar népdal utolsó autentikus pódium-előadója”, s ezzel nyilvánvalóan megsértettük a népdaléneklők és –muzsikálók új nemzedékeit.

Számoljunk Pista bácsival

Aztán nyilvánossá lobbant az elromlott kapcsolat. A bevezetőben említett, a *Szellem és erőszak* című kötetben található két szöveg őrzi a lobbanás emlékét.

Az első azután íródott, hogy az egész magyar sajtó megünnepelte 1976 első napjaiban azt a remekbe sikerült kétrészes tévébeszélgetést, amelyet Domokos Mátyás folytatott a költővel. Az *Élet és Irodalom* is ezt tette, januári első számában. Ekkor történt azonban, hogy egy magát Piscator X.-nek nevező olvasónk, akit álnevessége ellenére kedvelünk, mert szellemesen bírál és csípősen faggat bennünket, azt kérdezte tőlünk – bár ne tette volna? mi a véleményünk költőnknek arról a tévéinterjúban is elmondott definíciójáról, hogy „Nacionalista az, aki jogot sért; hazafi az, aki jogot véd.” A Visszhang-rovat gazdája Varjas Endre volt akkor, úgy döntött: a szerkesztői üzenetekben válaszol Piscator X.-nek, filozófiából államvizsgázott a Bölcsészkaron, jól képzett marxistának tudta magát. Válaszolt. A lap 1976. január 10-ei számában. Eltelt egy hét, mire hírért vettük, hogy Illyés elhibázottnak tartja a választ, s cikkben kívánja

cáfolni, a cikket azonban a *Népszabadság* nem vállalta. Kínosnak találta ugyanis, hogy hasábjain elmarasztalódjék egy – mi tagadás – marxista ihletésű definíciókísérlet. Itt üt vissza az, amit a *Népszabadság* hatalma jelent, s ami őket, a lap szerkesztőit is bénítja; a mi lapunk esetében viszont az, amit „hatalomvédele bensőség” néven kárhoztatunk mind a mai napig. *Nem kellett volna féltetni bennünket*. Közvetítők útján felajánlottuk: mi majd közöljük a cáfoló cikket. Nem! – így a szerző. – Vagy a *Népszabadság*, vagy senki. „Cáfoló írásom nem kapott nyilvánosságot” – ez áll a könyvben most; ezért van az, hogy az írás itt, a könyvben jelenik meg először. Lássuk, hogy mit cáfol. Kénytelen vagyok Varjas szövegét szó szerint idézni, az olvasó bíráló szigora elé bocsátva: „... az idézett meghatározás (Nacionalista az, aki jogot sért; hazafi az, aki jogot véd. F. V.), amely ettől még kiválóan alkalmas lehet a tisztességes egyéni tevékenység, a becsületes emberi állásfoglalás, az értékes költői munka motiválására, túlságosan egyszerű ahhoz, hogy általános, tudományos értelemben alkalmazható legyen. Mert a történelemben nem is egyszer fordult elő, hogy – ha csak ideig-óráig is – népek érdekei keresztezték egymást, s ilyenkor, aki jogot védett, óhatatlanul sértett is jogokat; s most a mai nacionalista irányzatok közt is találhatunk olyanokat, amelyek – noha más népek úgynevezett történelmi jogait sértik – a történelmi haladást szolgálják. A hazafiság nem mindig kizárólag jogvédelem tehát, és a nacionalizmus, még ha jogokat sért is, nem mindig elítélendő. Azt hisszük, jogi szemlélet alapján nem is lehet a kérdést véglegesen megoldani, s a valóságos megoldással csak a történelem osztályszempontú vizsgálata szolgálhat. Amikor Illyés Gyulától elfogadjuk a levélíró által idézett definíciót, éppen az indít minket erre, hogy beleérthetjük – egész eddigi életműve alapján – plebejusi elkötelezettségét, azt a személyes biztonságot, amellyel a nehezebb kérdésekben is tud helyesen dönteni.”

Nos, ezt a szöveget cáfolja „nyilvánosságot nem kapó” írása. Erről mondja, hogy aki papírra vetette, „az nem számol Pista bácsival; nem lát túl az íróasztalán. Tehát nem érzékeli kellő árnyalattal, hol ír.” Más szóval: a stílusvétség bűnébe esik.

Hogy a bűn ennél is nagyobb, arról a Jovánovics Miklóshoz írott, s az *Élet és Irodalom* 1976. március 20-ai számában megjelent Illyés-levélből szerezhetett tudomást az olvasó. (Ez a levél a *Szellem és erőszak* című ‘könyv jegyzetei közt olvasható most.) A bűn, a szerkesztői üzenet bűne: tudatzavarás, „mert hisz nincs haladó ország, amely ilyet vall”. Még tudatzavaróbb „annálfogva, mert azt a látszatot keltheti, mintha mai szellemi életünk helyeselné a századforduló nacionalista eljárásait, sőt a jövőben is ezt pártolná. Népünk ócsárlói ezt nyomban visszhangozták is” – így a levél. Századszor olvasom el a vádat, és századszor fog el a tehetetlenség a nyilvánvaló félreértés láttán. Varjas Endre szerkesztői üzenete voltaképpen azt a banalitást fogalmazza meg, hogy a nacionalizmus *történelmi* kategória és meg- vagy elítélése nem elvont jogi alapon lehet érvényes, hanem csak *a hely és az idő meghatározottságában*. Ha nem így volna, mi magyarázná azt a sajtógyakorlatot, hogy ugyanazok a palesztinok hol nacionalistáknak, hol hazafiaknak emlegetődnek (ugyanaz történt Nasszer ezredessel és ugyanaz történik a kurdokkal vagy a baszkokkal), s akik szeparatisták, azok nemzeti vagy nemzetiségi jogot védenek, mégsem tekintjük mindig haladóknak őket; vagy magyar példa: a nemesi vármegyék jogot védtek II. Józseffel szemben, mégis kritikával illeti őket a történetírás. Ezen a Varjas-írta banalitáson nincs mit visszhangoznia „népünk ócsárlóinak”, hiszen ugyanaz olvasható ki a napilapok cikkeiből (a *Pravdától* a *Népszabadságig*), sőt a gyerekek is ezt biflázzák, mert a nacionalizmust így tárgyalják a történelemkönyvek (*Vlagyivosztoktól Mosonmagyaróvárig*).

Harag alatt

A január 10-ei szerkesztői üzenetre következett az én *Beszéljünk jelenidőben* című cikkem a lap január 31-ei számában. (Az egymásra következés azt sugallta tévesen Illyésnek, hogy a két szöveg „föltehetően ugyanabból a tollból” származik.) Cikkemben jó szándékkal, sőt nem csekély naivitással előadtam, hogy a nemzeti tudatról régóta folyó vita szerintem eltorzult, személyeskedővé romlott és ósdi fogalmakat hozott kétes divatba: „Gyökerességről beszélünk, magyarságélményről, kötődésről (vagy fontoskodva: kohézióról), még fajtaszeretetről és fajtagyűlöletről is” – írtam, s azt javasoltam, beszéljünk inkább jelenidőben, a nemzet mai, eleven, valóságos dolgairól. Még egy hét sem telt el és jött a hír: most aztán végleg és súlyosan megbántottuk Illyés Gyulát. Cikkemet neki szóló újabb üzenetként olvasta, kilép az írószövetségből, ha nem kap elégtételt. Oroszlánordítás a hivatalosság irányából: tessék elégtételt adni! Ettől a pillanattól kezdve senkit sem érdekelt: *van-e* ok a megbántódásra, mit is mond a két szöveg, *sérti-e* az egyik a költőt, és *szól-e* neki egyáltalán a másik. „Majd adok ön neked Illyésnek rejtjelesen üzengetni!” – emelte rám tanítóbáncsis ujját a főszerkesztő, Jovánovics Miklós. „Értsd meg, te marha – így egy beavatott –, ha a költőt bántod, a szövetségi politikát támadod; ő nem egy ember, ő mögötte ott sejlik a virtuális *Nemzeti Parasztpárt*.” Lázás tárgyalások kezdődnek, Jovánovics levelet ír március elsejei dátummal a költőnek, hivatkozik benne a megbántódásáról szóló „mendemondákra”, kéri, adjon alkalmat a félreértések tisztázására. Válaszul levelet kap, ez a levél jelenik meg a március 20-ai szám első oldalán, „azon a helyen, ahol a helyettes főszerkesztő cikke megjelent”. (A *helyettes főszerkesztőzés* a megvetés jele: ez az alak arra sem méltó, hogy a nevét leírjuk.) Jovánovics Miklós válaszol a levélre, ugyanabban a számban. Nem teszi világossá, hogy a szerkesztői üzenet és a kifogásolt cikk különböző tollakból származik; nem magyarázza meg, hogy a kifogásolt „fajtaszeretet” és „fajtagyűlölet” szavak egy „fajtavédelmi” törvényt követelő Népszabadság-cikkből valók, s szegény helyettes főszerkesztő maga is „parázs szavak”-nak tartja őket; nem tér ki a lap egészét érintő vádra; nem beszél a kínos következményről: ha igaz, hogy mi sértjük a nemzeti érzést, s ezért írói bojkott a jogos büntetésünk, akkor minden író *cinkosunkká* válik, aki nem hajlandó a bojkottra. De tisztelettel ír, a megbékítés jegyében, a nacionalizmus fogalmának bonyolultságát magyarázva, a helyettes főszerkesztő jó szándékát bizonygatva. Csakhogy: vert helyzetből. Annak lehet igaza itt, aki tőlünk hántást szenvedett.

Egy helyettes főszerkesztőnek is lehet lelke, ehelyt elmondhatom tehát, mennyire nem fogadtam el egy pillanatra sem, hogy én Illyés sértegetője volnék, s ezért jogos haragja alatt állok. Nemcsak azért, mert az ő Petőfi-könyve vagy a *Puszták népe* életre szólóan meghatározó olvasmányaim, hanem – hogy is mondjam? – a *méretkülönbség* miatt. Hogy jövök én ahhoz, hogy Illyés vitaellenfélnek tartson? Ha elégedetlen azzal a romlott marxizmussal, amit általam képviselni vél, válassza Brezsnyevet, vagy legalább Kádár Jánost, hogy hozzá méltó ellenfelet kapjon. Pedig csakugyan haragszik rám. Tévék portréműsor készül Boldizsár Ivánról, én beszélgetek vele. Iván csak sokára mondja el, amit a költőtől hallott: „Kérlek, én meg akartalak nézni. Amikor megtudtam, hogy Faragóval ülsz a kamera előtt, indulatomban elzártam a készüléket.”

De miért vette magára a cikkemet? Hetekig szárazta mondataimat a szerkesztőség minden tagja, nem tudtunk rájönni. Garai Gábor hívott föl az írószövetségből: „Öregem, én rájöttem. Ugye, hogy idézel cikkedben Lázár Ervinnek egy rácegresi riportjából? Nos, ezt tekintette ő rejtjeles hívószónak: *Rácegrespusztát*. Nem kell mondanom, hogy miért.” Nemigen hittem ezt, amíg vakmerőségemben meg nem látogattam Déry Tiborékat Balatonfüreden. Ültünk a hordalékokban oly sokszor megrajzolt kúria sarokszobájában, amikor Déryné, Böbe, azt mondta valamilyen

apropóból: „No, akkor elmondom, mit mondott Gyula, miért is haragszik magára.” „Hagyd, ne bántsuk szegény Faragót” – így Déry. Mire Böbe: „De igenis, hadd tudja meg, miért is haragszik Gyula. Mert az apja dunántúli jószágkormányzó volt, mindig konflison járt és durván beszélt a cselédekkel.” Ezt mondta Böbe, s akkor felködlött előttem, amit Lázár Ervin mesélt. Kölyökkutya korában odasündörgött egyszer Illyéshez egy irodalmi összejövetelen. A költő atyai szeretettel fogadta, ezért felbátorodván kinyögte: „Bizonyára nem tetszik tudni, Gyula bátyám, én is rácegresi vagyok.” A költő megfagyott, két kézzel tolta el őt magától és hátat fordítván neki, ott hagyta. Hogy miért, ő tudja. Ha rám az apám dunántúli jószágkormányzósága miatt is haragszik, akkor össze vagyok keverve a fejében Lázár Ervinnel, akit cikkemben idéztem, s akinek csakugyan uradalmi intéző volt az apja – gondoltam megkönnyebbülten is, zavartan is, Déryék sarokszobájában. És eszembe jutott Nagy László. A *Szabad Népb*ben fulmináns cikk jelent meg a *Válasz* ellen, a negyvenes évek végén. A cikk szerzőjének neve: Nagy László. Illyés tehát neheztel Nagy Lászlóra. „De Gyula bátyám, az nem én voltam, engem akkor F. Nagy Lászlónak hívtak” – így Nagy László, a költő. „Ja, nem te voltál? Akkor rendben!” És egy év múlva ismét azt hallja Nagy László, hogy Illyés neheztel rá.

A történetnek ezzel vége (csak az utóéletének nincs). Eljutván idáig, többeknek megmutattam fenti dolgozatomat, rá is mutattak gyengéire mindnyájan: akiről szólnak – mondták –, nem tud már válaszolni, ez az egyik; sok benne a szóbeli értesülés, az „ezt mondta, azt mondta”, ez a második; és sok benne a feltételezés, ez a harmadik. Hivatkoztam arra, hogy írásra egy könyv készített, s a könyv, sajnos, most jelent csak meg, nem én tehetek róla. Hivatkoztam a dolgozat elején található célmegjelölésre is: nem filológiai szakcikket írok, hanem egy történetet próbálok rekonstruálni, „ahogyan én láttam, ahogyan én megéltem”. De hivatkozhatom arra is, hogy az elmúlt évtizedek irodalmi élete dokumentálatlan „ezt mondta, azt mondta” esetekkel terhes, a látszategység és a látszatnyugalom görcsös erőltetése, az érdektagolatlan intézményi és sajtószerkezet miatt. Tekinthető hát dolgozatom szerény mai mustrájaként is a tegnapi helyzetnek.

Utóirat: Illyés 1968-as naplójegyzeteit közli most a *Kortárs*. Megindítónk, mert személyisége testközelébe vonzzák az olvasót. Nem tudok másként, csak szeretettel gondolni rá. ^[1]

1989 őszén még a lap munkatársa voltam. Már nem vagyok az *Élet és Irodalom* munkatársa, az utóélet azonban folytatódik. A *Kortárs* tovább közli a naplót, 1990 őszén eljutott az 1976-os jegyzetekig. Addig az időpontig, amikor egy szerkesztői üzenettel Varjas Endre kiváltotta, s egy elsőoldalas cikkel én kiváltottam Illyés haragját. Amit fenti cikkben csak feltételeztem a költő reagálásaként, az itt, a naplójegyzetekben nyilvánosan dokumentálódik. Kötelességemnek érzem, hogy e füzet olvasóját beavassam a dokumentumokba. Nem vetnek rám jó fényt, de az utóélet velük jut végkifejletig, s én szeretem a végkifejleteket, meg aztán – úgy lehet – mazochista is vagyok.

Az első jegyzetet 1976. január 31-én írja naplójába Illyés. így hangzik:

„Ika jelentéktelennek tartja az *Élet és Irodalom* vezércikkét, Csoóriék felháborítónak: az egész magyar szárnyat akarja kompromittálni.

Sajnos, amilyen mértékben szellemem állná a harcot, mert hisz erkölcsi parancsnak is érzi, a test már annyira megtántorul még a saját vívókard-emelésemtől is. A reggel azzal kezdődött, hogy Flóra a tenyerében két andaxint hozott. Most este állandó gyerekkéz-szorítgatások a szív jobb belső oldalán, és hacsak a teendő – kötelező –

lépésre gondolok, agyzsibongás. De más út még sincs: kilépni az írószövetségből. Így csak egy-két napi emésztődés; amúgy állandó. Flórával terv: kiutazni legalább egy évre Franciaországba, vagy Torontóba, ahova másodszor is hívnak. Igen, ha lka nem várna gyermeket.”

A második bejegyzés egy nappal későbbi, február i-jén íródott. Két vendégünk volt vacsorára, az egyik Juhász Ferenc:

„... Ferenc... – arcomat vizsgálva – barkochbázni kezdi, mit rejtenek az (úgy látszik, fegyelmetlenül) vonások. Nem hagyja mindaddig, amíg – hogy sok őszinteségére őszinteséget adjak – meg nem mondom egy-egy igennel, amit úgyis tud. S végül megmutatjuk (mert már Flórát is áthozta az aggodalom) az írószövetségnek írt kilépési nyilatkozatot. S a néhány sort, amit a levél elküldésével egyidőben küldök el Aczélnek. Azon van (Feri), hogy előzően mutassam meg neki (Aczélnek), mert hátha árt neki így ez a válasz, föltárul az egész boldogtalan szövevény.

Node ebbe én globetrotterként sem teszem be a lábam. Főleg amíg író is lehetek még e csupa annyira nem-író, hogy írógyűlölő ellenében. Hatalmuk van, illetve a hatalom – nem keresem azt sem, milyen forrásból – az övék.

Megnyugszom ettől, s bizonyos, hogy Flóra gyakori pulzuszérése testi nyugalmat is jelez.

Ez lett volna Aczélnek a levél:

Kedves Barátom,

hogy ezúttal ne mástól halld, milyen kakasviadal, bolhaverseny folyik a subák alatt, elküldöm neked is, amit postára adtam az írószövetségnek, még jan. 20-i dátummal azért, mert azóta halasztottam, de most már így lesz jobb.

Budapest, 1976. január 31.

Szeretettel köszönt
Illyés Gyula”

A következő nap, február másodika:

„Nyugodt, meglepően termékeny délelőtt. Késő délután Flóra – ismét ebéd nélkül – alig hogy hazaér. Aczél déltájt hívta vissza. Neki okozna bajt-nehézséget, ha kilépnék az írószövetségből. Elintézi, hogy az Élet és Irodalom közölje le a Népszabadság által visszautasított cikket. Mindent végiggondolt, mit tehet.

...

Komoly, megható gondolatsere (Juhász) Ferencsel. Fölhívta őt is Aczél – miután Flórával beszélt országon túli föltűnést keltene, ha kilépnék az írószövetségből. Garantálja, hogy az Élet és Irodalom egy betű változtatás nélkül közli a cikket; ne küldjem el a levelet. Becsülöm őt annyira, hogy nem küldöm el. De az Élet és Irodalomban viszont én nem akarom a nevemet kinyomattatni. Gondoljuk meg hát, mi is lenne jó. Semmi. Elfogadom, hogy ez a helyzet, és dolgozom fegyelmetlenül, több összhangban azokkal, akiket (magunkhoz hasonlóan) jóakaratóknak tartunk. És persze írókkal. Mert a groteszk ebben az »irodalmi viszályban« is, hogy akik felül vannak, azok közt véletlenül sincs író még »írástudó« sem (amely szavamért megbántódtak), úgy érve, hogy jól fogalmazni tudó sem. Dehát hogy kerültek az irodalmi életbe? S ilyen hatalomhoz ott? – Épp A. tette őket oda! – Ugyan! Hisz ellene vannak!”

Újra egy nap telik el, a bejegyzés dátuma február három:

„Ezek a jegyzetek azt szolgálták, hogy – forgassák bármivel is az agyam – ne közelíthessem meg könnyen a depresszió. De – ha egyszer már rákaptak a forgásra –

nem volna ideje különb anyaggal üzemeltetni az agy fogaskerekeit? A napi szemét helyett elkezdni – azaz folytatni – a magányos öregekről elgondolt »nouveau roman«-omat? Vagy ami az Angyalföldről van fejemben, igazán csak földolgozásra várva? Mert a védekezés lehetősége híján valóban a naphosszat hiába dohogó öregemberként forgok természetlenül a magyarságra (és most már rám is? szórt sérelemesőben.”

Végül hat nappal később, február kilencedikén:

„Az Élet és Irodalom vezércikke, amely nemzet- és országvédelemre olyan enyhén tett mozdulatot, amilyen az én népszabadságbeli kiigazításom lett volna: azonnal náci fajvédelemnek kiált ki – rezzenetre azokat a vádakát zúdítja elő, amelyek annak idején a népieseket mindenekelőtt becstelenségben akarták elmarasztalni.

Hogy milyen mértékben támasztott és élesztett tüzet, épp én tudom (a megviselt idegzetemtől, én is), az egykori önkéntes tűzoltó. Lehet érvem, hogy ez (a jóakarátú buzgalom és a némi veszélyvállalás) azóta minden óvodásszintű agy előtt is világos?

Nem. S ezért fegyelmezetten hallgatnom kell. Mélyrehatóan őrzöm, hogy egyszer már megégettem magam, hasztalanul.

És ráadás-hírek: Illyés »már az irredentizmusban evez«!

A Nouvelles Littéraires nyilatkozata alapján.

Tudathasadásos ország.

S ez fogja tépni-darabolni a testét is tovább.”

Sokadszor olvasom a fenti mondatokat, s noha ellenem szólnak, mást, mint megrendülést, nem támasztanak bennem a naplóíró iránt. „Gyerekkéz-szorítgatások a szív jobb belső oldalán”, „agyzsibongás”, „emésztődés”, „fegyelmezetlen vonások” az arcon, „gyakori pulzuszámolás”, „megviselt idegzet” – egy ember szenved. De a viszonyok iránt? Melyek odáig romlottak, hogy minden kibeszélhetetlenné vált, hogy emiatt fatális félreértések pusztítanak, hogy *bele kell betegedni abba, ha az egyiknek különbözik a véleménye a másiktól?* Mit támasztanak bennem a fenti mondatok az ilyen viszonyok iránt? Jobb, ha eltekintek a magam személyétől, mert – ismétlem – méltatlan voltam arra, hogy Illyés engem tegyen ellenfelévé. De az Isten szerelmére, mi az a „magyar szárny”, s miféle Magyarország az, amelyben – ezek szerint – működik egy „nem magyar” szárny is? Kik ezek? Miért használódik előjogot jelentő érték kategóriaként az, hogy valaki *magyar*? Miként értsük azt, hogy a magyarság nem azonos a budapesti Steiger Istvánnal (lakótársam a harmadik emeleten), a medgyesegyházi Mázán Pállal (iskola- és népi kollégista társam volt), a nyíregyházi Molnár Antallal (népművelés-szakmai barátságban voltunk valaha), vagyis nem azonos a tízmilliónyi *Magyarország*-lakossal, nem az ő tárgyi-testi-lelki dolgaikkal való foglalkozás jelenti a magyarsággal való foglalkozást, hanem a magyarság valami szakrális elvontság, mitikus Grál-kehely, amelyről beszélni is csak a kevés kiválasztottaknak szabad? S ha egy pillanatra elfogadom a kevés kiválasztottak „magyar szárnyának” létezését, miért az kompromittálja őket, aki egy alternatív magyarságképet rajzolgat újságpapírra (meglehet, ügyetlen kézzel), miért nem az, aki „fajgyűlölők” ellen „fajvédelmi törvényt” reklamálva, az országlakosságot magyarokra és „belföldi turistákra” osztva keveri gyanúba a „magyar szárnyat”? Most persze könnyű jövőbe látni, mert az a jövő, amely a „fajtavédők” elképzeléseinek meghosszabbításaként látens veszély volt akkor, jelenné vált szegény *Magyarország* számára, s hová romlottak kétségbevonhatatlanul tiszta akkori szándékok is mostanára? Parlamentben deklarált elitizmussá: vannak „leghitelesebb” magyarságképviselők és vannak kevésbé hitelesek. Hová romlottak még? Nyilvános uszítássá. Kormányzati szintre emelt keresztény-nemzeti konzervativizmussá. A *neobarokk Magyarország* feltámasztásává: jelszavakban, jelképekben, címekben-rangokban, nosztalgiaikban.

Hová tűnt Illyés Gyula antiklerikalizmusa, vagy Veres Péteré, akitől így búcsúzott Illyés: „Zsenit temetünk”, hová tűnt az állami részvételű Szent Jobb-körmeneten? Hová a *Puszták népe* szociális érzékenysége és az *Ebéd a kastélyban* népi-baloldali indulata a mai értékek közül? Nem fájna-e neki, ha kurzus-tollforgatók gúnyolódának rajta, amiért azt írta, hogy az ország vezetőivel „a végső cél kérdésében, az osztály nélküli társadalom megalkotásában” teljesen egyetért, vagy ha a *Beatrice apródjai* Tanácsköztársaság-apoteózisán gúnyolódának? Nem fenyeget-e máris a veszély, hogy kikezdi, amiért Aczél Györgyöt „Kedves Barátom”-nak szólítván „Szeretettel köszöntötte”? Miért a rosszindulat feltételezése arról, akit (ha mégoly „írástudatlan” is) a felsorolt veszélyek előérzete nyugtalanított? Miért „írógyűlölő” az, aki az élő magyar irodalom szolgálatában tölti éveit, mikor hálásabb szolgálatot is találhatna? Miféle hatalma van annak, akinek a kezét lefogják, eltiltván nemhogy az önvédelemtől, a magyarázat-kísérlettől is? Egyáltalán: kinek volt jó a kibeszélhetetlen föltételezések sokasága? Kinek volt haszna belőle? Ki volt a nevető harmadik? Volt-e? Van-e?

Még egy naplójegyzet, egy évvel későbből. A dátum: 1977. február 12.:

„– Olvastad az É. és I.-iben az előző részét ennek a cikknek?

Némi emlékkeresés után Ika: – Igen.

– Olvasd el ezt is. Azon gondolkodom, hogy fogadjam ezt a közeledést.

– Egy cikk miatt te ne közeledj.

– Előbb el kellett volna olvasnod azt a tanulmányt, hogy ilyen hangon beszélj. Nem azt mondtam, hogy én akarok, hogy láthatóan ők közelednek.

És rá máris két elromlott – munkaképtelen – nap. És Flóra kedves buzgólkodása.”

Keresem az *Élet és Irodalomban* e naplóemlegette tanulmányt. Megtalálom. Rényi Péter írta *Illyés öntörvénye* címmel az *Itt élned kell* című kétkötetes Illyés-cikkgyűjteményről. A tanulmány alapfeltételezése: amíg szociális feszültségek kínozták az országot (a két háború közt), Illyés is a szociális kérdések felé fordult. Most úgy látja: a szociális ügyek kormányzati gonddá váltak, ő tehát az elhanyagolt nemzeti kérdések felé fordulhat. Hogy ez a tanulmány közeledést jelent? Nem. Az É. és I. sohasem távolodott Illyéstől. Szándéka szerint végig közel volt hozzá. Rényi tanulmánya természetesen csupa elismerés, már-már hódolat. És mégis, *emiatt is* „két elrontott – munkaképtelen – nap”.

Minthogy a naplójegyzetek egyik mondata „sérelemesőről” szól, amelyet boldogtalan 1976-os cikkem „a magyarságra (és most már rám is) szórt”, befejezésül közlöm az 1976-os cikk teljes szövegét. Hogy szórt-e *a költőre* bármit, és szórt-e *bármire*, tessék megítélni:

A vita eredetileg tisztázó szándékkal indult. Előterében: történelmi hagyományunk és nemzettudatunk. Aztán sok mindent összezavart. Háttérében (most már): vérségi származás-minősítések. Soha megalázóbb, természetlenebb vitát. És szűkkörűbbet. A „műhelyeken” túl netn is tudnak róla. Ha fölemlegetjük író-olvasó találkozókn, beavatatlan értelmiségiek közt, rokoni körben, agyrémnek kijáró mosollyal válaszolnak. Nem értik. A munkást üzemszervezési gondok gyöttrik, bérezését panaszolja, újjgazdagok ellen tüzel, fekete vonatokon ingázik, szavának sorsán töpreng, nem téved-e el a technokrácia vadonében, amit a munkahelyi demokrácia fórumán mondott. A paraszt most megy át történelme legnagyobb forradalmán, miközben paraszt-volta is megkérdőjeleződik, üzemi munkarendet tamd, gépeket kezesít, épphogy megszokott termelő kisközösségét máris nagyüzemi szervezőmódszerek fészegetik, „háztáji”

lelkében adóemelési pletykák támasztanak riadalmat, naponta éli át az életszínvonal és életvitele, a társadalmi-gazdasági helyzete és örökölt mentalitása közötti konfliktus drámáit. Az értelmiségi a jól élni vagy jól is szolgálni dilemmájával küzd, ha az elsőt választja, lelkiismerete rossz, ha az utóbbit, egészsége sínyli, a gyakorlati megváltástudomány tételein töpreng, tevékenysége alkotó jellegéért perel, feszengve mozdul saját tisztázatlannak érzett munkamegosztásbeli szerepében.

De a történelmi hagyomány és a nemzettudat vértolulások vitája mindezt elfedi. Miatta nem beszélünk történelmi jelenről, osztálytudatról, osztályszövetségről, szocialista demokráciáról, tehát a nemzettudat valódi meghatározóiról. Gyökerességről beszélünk, magyarságélményről, kötődésről (vagy fontoskodva: kohézióról), még fajtaszeretetről és fajtagyűlöletről is. Múltidejűen beszélünk. Mintha a nemzeti egységnek nem a mai, valóságos osztályok-rétegek szövetsége adná alapját, mintha a nemzettudat nem a gazdaturadból táplálkozna, mintha a hazafiságot nem a demokrácia erősíthetné igazán: az a napi tapasztalás, hogy a mienkké deklarált ország minden gondjába-örömébe közvetlen beleszólásunk van. Megbocsáthatatlan hiba volna, ha végképp elfelejtenénk erről beszélni. Ha nem vennénk észre, mennyi demokrácia-teremtő (tehát hazateremtő) birkózni valónk van, s miként őrzik (vagy teremtik újjá) megszokás-reflexeink a társadalmi különbségeket. Úgy például, hogy fogadóórákra szűkítjük le (vagy még arra se) vezetők és vezetettek kapcsolatát. Úgy, hogy jó esetben formálisan, rossz esetben megtorló szándékkal kezeljük az „alulról jövő” kritikát. Úgy, hogy az ilyen kritikát egyáltalán „alulról jövőnek” nevezzük. Úgy, hogy diplomának, címnek, rangnak még mindig (vagy már megint) varázserőt tulajdonítunk. Úgy, hogy a gyári nagygyűléseken leültetjük az elnökséget és állni hagyjuk a munkásokat. Úgy, hogy egyszemélyes igazgató- vagy elnök-gazdaként beszélünk „az én gyáramról”, „az én téeszemről”. Úgy, hogy a jövedelmi vagy rangkülönbségeket arcpirító életmódbeli különbségekkel, dzsentrí-majmoló életvitellel nyomatékosítjuk. Úgy, hogy a hajdani kalapgyűrögető ügyintéző-ügyfél viszonyt a semmivel se jobb bürokrata személytelenséggel cseréljük föl. Úgy, hogy ilyeneket mondunk: „kimegyek a területre”, „lemegyek vidékre”, vagy: „Pista bácsi, a fütő” és „X. elvtárs, az igazgató”. Úgy, hogy intézményi portásként, kalauzként, bolti eladóként oly módon viselkedünk, mintha az ügyfél, az utas, a vevő volna értünk és nem fordítva. Úgy, hogy kezit csókolomot köszönünk a tisztviselőnőnek, de a takarítónőt jó napokkal intézzük el. Úgy, hogy szebben beszélünk egy „jó megjelenésű” ismeretlennel, mint egy munkaruhással, különösen, ha a bőre is gyanúsán barna. Úgy, hogy noha szolgáltató vállalat, intézmény vagyunk, parancsokban, tiltásokban, sőt büntetés-ígéretekben tájékoztatjuk ügyfeleinket. Úgy, hogy sokszor egyáltalán nem is tájékoztatjuk őket. Úgy, hogy a „paraszt” szót még mindig megbélyegzőként lökjük oda. Úgy, hogy vitapartnereinket ellenségünként kezeljük, és erkölcsileg is diszkreditálni igyekszünk őket. Úgy, hogy „elitkultúráról” és „tömegkultúráról” beszélünk. Úgy, hogy szakmai tolvajnyelven írunk-beszélünk, aki nem érti, érezze kirekesztettnek magát. Vagy úgy, hogy az olcsó viccek, a lapos közhelyek, a limonádé művészetek nyelvén beszélünk: a kirekesztettek úgylis csak ezt értik meg.

Hát nem fontosabb ezek ellen szólani, mint vádlón számon kérni bárkin valami önkényes-elvont „magyar sorsélmény” meglétét vagy hiányát? Kérdezhetem persze így is: nem ezek-e a mi mostani, valóságos „magyar sors élményeink”? (Noha miért volna sors az, amit éppen nekünk kellene irányítanunk?) És kérdezhetem így is: miért osztályozunk hamis kategóriák szerint, miért gondolkodunk és beszélünk bukott fogalmakkal, miért nem gondolunk és beszélünk marxistául? Miért hagyjuk, hogy „a hagyományos falukép szépségéről” vagy „a régi falu közösség-voltáról” támadt nosztalgiáink például a jelen ellen dolgozzanak, még pusztá tényét is elfedve annak, hogy a kis ablakos, vert falú ház, a napraforgósár-kerítés, a félrebillent fabudi, a

sáros-poros-fátlan sivatagi utcakép semmivel se volt szebb a mostani, mégoly uniformizált kockaháznál, csiricsáré kőkerítésnél, üveggömb-előkertes, sátortető utcaképnél, vagy a régi faluközösség nem tudott járdákat építeni, nem tudott megbiztosítást adni, a mostani pedig gondoskodóbb, ha tagjainak bármilyen ügye-baja támad. Miért nem közösség az, amely biztos munkát, tisztos megélhetést, közös ünnepléseket, öregségére nyugdíjtámaszt kínál a tagjainak? És miért ne volna igaza Lázár Ervinnek, akit a Jelenkor friss számában közölt riportja szerint az új arcú Alsórácegresen megrohantak ugyan a gyerekkori nyarak emléképei: „egy akácfa megejtően sárguló lombja, a lóistálló békés zajai, rőzseláng világította emberi arcok”, olyannyira, hogy egy pillanatig szánakozva gondolt utódainkra, akinek ebből már alig-alig jut valami, de aztán mélységesen elszégyellte magát, „mert pontosan tudtam – írja –, hogy nincs igazam. Mert nyilvánvaló, hogy a jövő hangyaboly-városokban élő embere is megtalálja a maga meghitt zugait, kapcsolatait, amelyekre bátran építközhet a lélek. Az is nyilvánvaló, hogy a jövő embere – ha élni akar, és miért ne akarna –, erkölcsileg is magasabb színvonalú lesz, mint mi; a szénporos, olajoskannás, mezítlábas érzelmű ősök. Hogy honnan veszem mindezt? Egyszerűen hinnem kell benne. Erre a hitre szükségem van ahhoz, hogy élni tudjak. Nem zsákutcában vagyunk, hanem egy csodálatos út elején. Hiszek hát benne – ha szülőföldem megengedi.” De miért is ne engedné, mikor egyenesen parancsolja?

És miért ne előre vezető útját egyengetnénk a jelen emberének-magyarjának? Miért vállalnánk annak a prófétának a szerepét, aki nem azért kesereg most, mert a nép lemarad mögötte, hanem azért, mert szeretne előrébb tartani, mint ő?

Eddig a vád alá helyezett cikk. Aki pedig azon kajánkodik most, hogy nemcsak a cikkíró, hanem az idézett Lázár Ervin tollát is rendszerapológia mozgatta, gondoljon arra, hogy ez a rendszer jutott életünk keretéül akkor. Csak ennek otthonosulásában reménykedhettem, s hogy Illyés is ebben reménykedett:

„... közösségi ösztönöm nyugodt... Bizonyos vagyok abban, hogy ez a nemzet nem romlása, hanem épülése felé halad” – írta az *Itt élned kell* című könyv egyik tanulmányában.

Végjáték

Ami itt következik, nemcsak személyes motiváltságú lesz, mint az előző két fejezet, hanem személyesebb elfogultságé is. Kockáztatva az olvasó rokonszenvét. Próbálom szikár előadásmóddal enyhíteni a kockázatot.

Házassági kísérlet

Január n-én, szerdán, 1989-ben, ülést tartott a *Magyar írók Szövetségének* választmányja. Az elnök, Cseres Tibor, bejelentette, hogy az *Élet és Irodalom* a szövetség lapja lesz. Megszerezte az illetékes pártforum hozzájárulását, eldöntött kérdésről van szó, de bő két és fél hónapra lesz szükség az előkészületekhez; a lapátvétel időpontja március elseje. Szavazáspróba máris tartható persze: kit javasolnak új főszerkesztővé a jelenlevők. Többen javasoltattak, a legtöbb szavazatot Kulin Ferenc

kapta. Január 16-án, hétfőn, négy nap elteltével, megérkezett a „Kulin Ferenc főszerkesztőnek” címzett első postai küldemény a lap szerkesztőségébe, január 11-ei keltezéssel (ezen a napon szavazott a választmány). Küldője kísérlőlevelet írt a borítékban levő kéziratához: „Megbízatásához gratulálok, és jó szelet kívánok” – szölt a levél befejező mondata. Ilyen gyorsan terjed nálunk az álhír, és így válik nevetségessé a jólertesültség túlbuzgalma.

Január 16-án ugyanis, 1989-ben, Bata Imre volt még az *Élet és Irodalom* főszerkesztője. Január 16-án, 1990-ben is Bata Imre volt még az *Élet és Irodalom* főszerkesztője, sőt, január 16-án, 1991-ben is ő volt. Nem mintha olyan nagyon akart volna az *Élet és Irodalom* főszerkesztője maradni.

Körülbelül az írószövetség választmányi ülésével egyidőben ugyanis Berecz Jánosnál, a Cseres emlegette illetékes pártfórum vezetőjénél járt az *Élet és Irodalom* egyik helyettes főszerkesztője, Zöldi László, hogy interjút készítsen vele, s Berecz, amúgy mellékesen, megkérdezte Zöldit: tud-e arról, hogy a *Népszabadság* vezető munkatársául szánják? „Tudok – válaszolta Zöldi –, de miért menjek a *Népszabadsághoz*, amikor az *ÉS*nél jól érzem magam.” „Az *ÉS*nél? – kérdezte Illetékes. – Az *ÉS* hamarosan az írószövetségé lesz, az írószövetség pedig aligha tartja meg a lap mostani vezetőit.” Így tudtuk meg, a lap vezetői, Bata, Zöldi és én, hogy a hátunk mögött alku kötött a lapra, meg a bőrünkre. Összeültünk hárman, mit tegyünk. Zöldi azt javasolta: ne adjuk olcsón a bőrünket. Egyetértettem vele. Bata is egyetértett, azzal a megjegyzéssel: ha úgy hozza a kényszer, ő elmegy, hátha az írószövetségnek csak ő van a bögyében, s a játszma, vezéráldozattal megmenthető. „Ez szép – mondtam én –, de ne add föl ilyen könnyen. Különbem sem csak rólunk, hár munkról van szó, hanem a kollégákról is. Meg a lapról. Szakmai tekintélye van, hűséges olvasótábora, harmincéves bejáratottsága, hatalmi parancsra átadni ezt a tőkét egy új garnitúrának, amely semmivel sem járult felhalmozódásához, gyáva-cinkos részvétel volna egy rablótámadásban.”

Önvédelmi harcot kezdtünk tehát.

Megjelent a lapban a Berecz Jánossal készített interjú, s az interjú végén a válasz a kérdésre: igaz-e, hogy a lapra az írószövetség jelentett be igényt? Igaz – így a válasz. Az írószövetség valóban „kacsintgat az *ÉS* felé”. Abban a „tisztulási folyamatban”, amelynek részesei vagyunk most, kapjon lapgazdát az *Élet és Irodalom*. Hogy ki legyen a lapgazda, „a szerkesztőségnek kell megválasztania”. A döntés „az írószövetség feladata”, a „politikai vezetés” mindenestre nem támaszt akadályt a lap és a szövetség „házassága” elé. Bár tudja, hogy ez „fájdalmas személyi konzekvenciákkal jár”. Kollégánk így zárta az interjút: „Köszönjük a részvétet.” Ha egy lap szerkesztői közlik az ellenük hozott halálos ítéletet, és még csak megjegyzést sem mernek fűzni hozzá, megérdemlik, hogy a nyilvános kivégzés után elborzadva írjon róluk a sajtótörténeti utókor. Mi tehát megjegyzést fűztünk, kérve az olvasót, tartson velünk a Berecz-nyilatkozatban szereplő néhány fogalom tisztázásában.

A megjegyzés így szölt:

1. **POLITIKAI VEZETÉS.** Bizonytalan fogalom. Eltakarja a személyes és a testületi felelősséget. Egy lap sorsáról csak olyan megnevezett személyekből álló megnevezett testület dönthet, amelynek jogi felhatalmazottsága van rá. Ha ugyanis jogállamban akarunk élni. Ehelyett joghézagot sejdítünk. Ahogyan a Tiszatáj felfüggesztése sem volt tökéletesen jogszerű annak idején.

2. **ÍRÓSZÖVETSÉG.** Még bizonytalanabb fogalom. Szervezet, több száz taggal.

Senki sem kérdezte meg a több száz tagot. Szerkesztőségünkben tíz szövetségi tag van, több, mint ahányan a szövetségben a dolgot erőltetik. Velük sem beszélt még senki.

3. *LAPGAZDA. Az interjúalany szerint „a szerkesztőségnek kell megválasztania”. Ugyanő szerint „a döntés az írószövetség feladata”, vagyis a lapgazdát mégsem a szerkesztőségnek kell megválasztania. Hogy van ez?*

4. *TISZTULÁSI FOLYAMAT. Ebben kell választani lapgazdát. Holott ugyanebben a folyamatban sorra alakulnak most a lapok, amelyek éppen gazda nélküli függetlenségükkel tüntetnek. Ez hogy van? Mellesleg: nekünk választanunk sem kell, a Művelődési Minisztérium a lapgazdánk. A minisztériumot meg ugyancsak nem kérdezte senki: átadná-e a lapgazdai jogkört? (Nem adná át. Ez derül ki a napilapokban most megjelent MTI-közleményből.)*

5. *KACSINTGATÁS. A szövetség kacsintgat „az ÉS felé”. Nem a szövetség, csak vezetőinek némelyike. Kancsal szemekkel, tapasztaljuk mi, mert lehet, hogy ránk kacsint, de „a politikai vezetés felé” néz.*

6. *HÁZASSÁG. A házassághoz vőlegény kell, menyasszony, s a két fél egybehangzó kívánsága. Ez a huncutul kacsintgató vőlegény azonban meg sem kérte a menyasszonyt, csak egy avatatlan idegennel állapodott meg. Hátha a menyasszony nem is akarja a házasságot? Különösen, hogy máris „személyi konzekvenciákról” hall: tagadja meg például saját szüleit, szakítson a teljes magyarságnak elkötelezett progresszív neveltetésével, csak a vőlegény hozományéhes rokonságát szolgálja. Erőszakkal persze összeüthető ez a házasság.*

De lenne-e áldás rajta?

Ezt fűztük a Berecz-interjúhoz, és vártuk, hogy elcsattanjanak fölöttünk a *Jászai Mari térről* kerekedő vihar mennykövei.

Nem ez történt.

Napilapok, külső szerzőink, olvasóink szólaltak meg, támogatva bennünket az önvédelmi harcban. Senkit sem kértünk meg rá, támogatóinkban is önvédelmi reflex mozdult, mintha megérezték volna, hogy nem az a tét, mi lesz egy lappal, hanem az: mi lesz velük? Marad-e az a kegyúri jogrendszer, amelyben hűbérbirtokok osztogatódnak, taktikai szeszélyek szerint. Az írószövetség évtizedekig nem kap hetilapengedélyt, nemrégén még létezésengedélyt is alig kapott, a kegyúr – hatalommentési taktikából – ajándékozót játszik most. Hetilap kell? Vigyétek az ÉSt! A politikai vezetés „nem támaszt akadályt a házasság elé”, A kegyúr ugyanis azt hiszi, hogy a szövetség politikai tényező még. Pedig 1989-re már kivonult belőle a politika, s ami megmaradt, az nem volt egyéb az államhatalom kihelyezett irodalmi hivatalánál, meg egy formális egyesületnél, amelyben még úgynevezett szakosztályi élet is alig folyt. Támogatóink szakítópróba alkalmának tekintették az esetet: van-e még erő a „politikai vezetésben”? Ügy látszott, hogy van, az egyik lap megkérdezte Pozsgay Imrét is: igen, egyetért azzal, hogy az *ÉS* az írószövetségé legyen. Két férfi a vezető felső tizből! Nem volt az a kávéházi bukméker, aki lukas garasban fogadott volna megmaradásunkra.

A *Rádió* egyik irodalmi műsorában Cseres Tiborral beszélgettek: igen, a lap a szövetségé, március elsején veszi át, főszerkesztőjéről korai nyilatkozni, bár a választmány Kulin Ferencre szavazott. A *Rádió* egyik politikai műsorában Bata Imrével, Zöldi Lászlóval és velem beszélgettek. Ha kell, én lemondok – szólt Bata Imre; legyünk a *Kulturális Kamara* lapja – vélte Zöldi László; maradjunk a *Művelődési Minisztériumi* – kardoskodtam én. Miért? Mert változások előtt áll az ország, ki tudja,

lesz-e majd írószövetség, *Kulturális Kamara*. Állam biztosan lesz, s akkor *Művelődési Minisztérium* is lesz. És ki lesz az *Élet és Irodalom* főszerkesztője? – kérdezte rádiós kollégánk. – Bata Imre lesz! – válaszoltam dacosan. Mindkét beszélgetés ugyanazon a szombat délutánon hangzott el, egy-két órás időkülönbséggel.

Cseres Tibor ezek után azt nyilatkozta, hogy mi maffiózók módjára védekezünk. Koczás Sándor, a szövetség főtítkára pedig azt, hogy erkölcstelenül. Ami az előbbit illeti: beszéltem Kulin Ferencsel. Amikor már a *Magyar Napló* főszerkesztője volt. Azért mentem el hozzá, mert nem fért a fejembe, hogy ő, akit hatalmi önkény távolított el a *Mozgó Világtól*, miként vállalhat szerepet egy másik hatalmi önkényeskedésben. Milyen lélekkel vett volna át egy szellemi tőkét, amelynek megteremtőit dupla talppal rúgták odébb? – kérdeztem magamtól. Az ajánlatot többször visszautasítottam – válaszolta Kulin. Akkor fogadtam el, amikor Cseres biztosított: nyugodtan elfogadhatom, hiszen Bata a *Látóhatár* főszerkesztője lett, Zöldi a *Népszabadsághoz* ment, Faragó pedig nyugdíjba. A lapnál vezetői vákuum van, nemcsak magam mehetek oda, vihetek másokat is, senkit sem kell a helyéről kilöknöni. Ezt mondta – noha egy szó sem volt igaz belőle – elnökünk, az antimaffiózó.

Sohasem voltam hős, most sem váltam azzá, de rajtakaptam magam 1989 elején, hogy mire elközelgett volna a nyilatkozatokban szereplő március elseje, az arcvonal előretolt védelmezőjeként állok, valahol a senki földjén, kollégáim pedig hátul a lövészárookban, szorongva lesik, vajon megússzuk-e. Újságíróközgyűlés zajlik ekkortájt, kollégák szorongatják kezemet a szünetekben, szolidaritást emlegetnek, toporgok a szokatlan szerepben, hangulatomat fenyegetettség is árnyékolja: több felszólaló nehezményezi, hogy jelen vannak olyanok, akiket nem a kollégák bizalma küldött, hanem Rózsa Ferenc-díjuk jogán ülnek a teremben, szavazhatnak-e egyáltalán. Fogalmam sincs, hogy engem küldtek-e vagy csak hívtak; mindenesetre rosszul esik, ahogyan Szántó Miklós tiltakozni kényszerülve a diszkriminatív felszólalások ellen, sírva fakad, és kirohan a teremből. Mintha vacsorára hívnak valakit, oda is ültetik az asztalhoz, majd vitatkozni kezdenek azon, joga van-e enni is, vagy elégedjék meg azzal, hogy nézheti a vacsorázókat. A szakma új kurzus szeleket érez, hozzákezdett önnön felszámolásához – gondoltam. De nem sejtettem, hogy ugyanazon év végén rám is sor kerül.

Hiszen miként végződött a szakítópróba? A *Magyar Szocialista Munkáspárt* budapesti bizottsága beszélgetésre hív irodalmi embereket. Harmincan-nyolcvan lehetünk, Barabás János a házigazda, az írószövetség elnöke és főtítkára a díszvendég. Védekezésünk módja itt is vád alá esik, ezért ismét szokatlan helyzeten kapom magam: állok a kis terem szónoki emelvényén, és hadonászva tiltakozom a vád ellen. Évtizedeken át a szónoki emelvényeken ágálok voltak történelmünk főszereplői. Sikerült megúsznom, hogy emelvényeszként kompromittáljam magam. Most, bűnbe esvén, röstelkedve ültem vissza a helyemre. Ekkor hajolt a fülemhez hátulról egy fiatalember: „Most pedig ön következik.” „Mint micsoda?” „Mint nyilatkozója a *Hétnek*. Itt vagyunk egy stábbal a folyosón, kérem, jöjjön velem.” „Nem megyek a folyosóra, nincs kedvem nyilatkozni, már így is a védekezéseink miatt panaszkodnak ránk.” „Hát éppen ez az. Cseres Tibor ült az előbb a kameránk előtt, és azt mondta, hogy maguk maffiózók. Akkor sem jön nyilatkozni?” Ez zsarolás volt, tehát mentem. Elöttem kamera, mögöttem az obligát dísznövény egy hordóban, a fiatalember azt kérdezi: voltaképp miért nem akarja ön, hogy az *Élet és Irodalom* az írószövetségé legyen? És én sorolom: mert a hátunk mögött alkudtak meg erről; mert megalázónak tartom, hogy saját érdekvédelmi szövetségem elnöke, egykori kollégám a lapnál rúgjon most nyugdíjba; mert nemcsak rólam, a többiekről is szó van: néhányunk az új vezetőknek nem tetszik, néhányunknak meg az új vezetők nem tetszenének; mert akkor az *ÉS* már nem ez az *ÉS* lenne, holott az olvasók ezt az *ÉSt* (szerették?) szokták meg;

mert az *ÉS* az írószövetség lapja volt eddig is, legföljebb nem volt ez ráírva; mert személyeiben is összeszövődik a lap a szövetséggel: Dobozy Imre főszerkesztő volt, aztán előbb főtítkár, majd elnök lett a szövetségben, Garai Gábor főszerkesztő-helyettesből lett főtítkár odaát, Csák Gyula rovatvezetőből külügyi titkár, Cseres főmunkatársból elnök, Fekete Gyula rovatvezetőből alelnök, Jovánovics Miklós főszerkesztőből főtítkár, Koczkás Sándor munkatársból ugyanez; mert e férfiak egyike sem pisszent, amikor Szirmai István leparancsolta az írószövetségi felírást a lap homlokáról, hiszen jól tudták, hogy ez formát érint csak, lényegét nem; és mert úgy látom, a folyamatok jobbra sodorják az országot most, velük az írószövetség is jobbra sodródhat, s akkor az *ÉS* elveszítené mostani arcát.

Keddi napon történt ez, január 24-én. Csütörtökön közölték a lapok a *Művelődési Minisztérium* nyilatkozatát: ők az *Élet és Irodalom* lapgazdái. Tőlük senki sem kérte még, hogy e jogkört adják át az írószövetségnek, de ha bárki kérné, nem adnák. Méltányolják, hogy a szövetség lapot birtokoljon, tessék, indítson egyet. A nyilatkozat nemcsak sajtótörténeti, hanem politikatörténeti is: amit a *Jászai Mari* téren akartak, azt a *Szalay utca* nem teljesítette. Először, sok-sok évtized után. Tehát: győzelem?

Nem érzünk örömet, s ha éreznénk is, elrontaná a *Televízió*. Pénteken keresem a *Hét* stábját. Sándor Istvánt találok: „Mint bizonyára olvastad, a harc eldőlt. Amit kedden fölvetted, azt az idő túlhaladta. Kérem, hogy ne sugározzátok. Túlgyőzelemnek hatna. Ízléstelennek” – mondom neki. „Bízd ránk – így ő –, mint eldőlt ügyet tárgyaljuk majd mi is. Mint példázatot egy vita korrekt lezárásáról.” Vasárnap, január 29-én este megjelenik Cseres Tibor a képernyőn, a beavatott néző már tudja, hogy vesztes, ő még nem tudhatta kedden – helyzetkomikum. Megjelenek én is, *egyetlen* válasszal a riporter kérdésére, az is félbevágva: az írószövetség jobbra sodródhat, s akkor az *ÉS* elveszítené arcát – politikai jóslás, a győztes pózában. Aztán a minisztériumi államtitkár, Knopp András következik. Labdát kapott, lecsapja tehát. Politikai semlegességét dokumentálhatja az előtte megszólalt „balos” jósolgatóval szemben, ezért így szól: az ok nem az, amire Faragó hivatkozott, de a minisztérium is úgy találja, ne kész lapot nyerjen a szövetség, újat indítson inkább. Pénzt is kaphat hozzá.

Szerkesztőségi kollégák neheztelnek másnap: nem volt elég sok okunk a tiltakozásra? Miért kellett egyetlen, bizonytalan érvényű politikai okra hivatkoznod? Távoli rokon, most MDF-ben buzgólkodik *Újkígyóson*: „Hiba volt, öregem. Többen is megállapítottuk, ezt a jobboldaliságot nem kellett volna mondanod.” Tévé-kritikus a *Népszavánál*, Gantner Ilona: mindaddig az *Éisel* rokonszenveztem, amíg vesztesre állt az ügye. De mikor már győzött? Odaülni a kamera elé, és tovább bizonykodni? – írta. Cikket ír az esetről Csengey Dénes is, a *Hitelnek*: az *ÉS* mulasztásait és bűneit sorolja, nem kíméli a hatalomnál protekciózó írószövetségeket sem, fölényes igazságosztóként nyilatkozik, sok tévesztéssel és csúsztatással. Kollégánk, Széky János, ellencikkben reflektálna, Csengeyt azonban épp akkor támadta meg a *Televízió*, Széky nem akar egy gyékényen árulni a hatalmi szervnek gondolt *Televízió*val, ellencikkét nem közli tehát, elküldi vitapartnerének. Csengey nem is válaszol neki. Úriember ilyet nem csinál, de egyre több jel mutatja, hogy politikai hajsza indult, úriemberségre botorság volna számítani.

Tűnjek el?

A *Hitel* 1989. március elsejei számában felköszöntött Csurka István: „Faragó Vilmos 60 éves.” Öreg már, tűnjön el. Szabály az illemtani könyvekben: ha becsülsz

valakit, köszöntsd fel; ha gyűlölsz valakit, ne köszöntsd fel, mert vagy hazugság lesz, amit dicséretül írsz, vagy ízléstelenség, amit sértegetésül kitalálsz. Csurka István egy teljes oldalon sértegetett, annyira érvénytelen badarságokkal, hogy derűsen olvastam végig. Vannak, akik megharagszanak embertársukra, ha jót tesz velük. Csurka miatt akkor ordított velünk először a munkamegosztásban nekünk rendelt Legfőbb Ordítózó, amikor rájött, hogy mi azokat a Csurka-tárcákat közöljük, amelyeket a *Magyar Nemzet* – noha szerződésben kötelezte magát – nem mert vállalni. Másodszor akkor ordított, amikor Írónknak egy cikkgyűjteményes kötetét dicsérte agyba-főbe kritikusunk, Berkes Erzsébet, mert – mi tagadás – imponált neki a cikkekben parázsló indulat, s mert úgy gondolta, rosszul politizál az, aki üt, ha ráadásul simogatásra van oka. „Magukat utálják a népiek, maguk pedig minket utálnak! Tulajdonképpen kiknek a lapja a maguké?” – így szólt a dobhártyát rezegető legérdekesebb két mondat. Mi úgy tudtuk, hogy lapunk az olvasóké meg az íróké, ezért repedt is volna a dobhártyánk, ha nem marad titokban, hogy egyik kollégánk havi pénzösszeggel szaporította azt a segélyalapot, amely a szilenciumra ítélt Csurka István támogatására szerveződött. „Fehérsegélynek” hívták – tréfásan persze.

(Egyáltalán: amikor író volt Csurka, a tréfa még természetes közegének számított. Olyannyira, hogy ha nyilai őt találták el, nyerítve nevetett. Azon a szellemeskedésen is, amely „felülről” jutott le hozzá: „Rendben volna, hogy ne vegyük komolyan, amit ez a fiú borközi állapotban mond. De miért nem mond balosat egyszer-egyszer? Miért rúg be mindig jobbfelé?” És azon is nevetett, hogy barátai Böhönyének nevezték. Böhönye most politikus. Vasárnap az ő rádiós fenyegetéseire riad az ország, hétköznap az országgyűlési fenyegetéseire. Miért csinálja ezt? Van egy gyönyörű novellája, és írt néhány ügyes színdarabot, miért nem ezt folytatja? Nem fél, hogy elrontja magában az írószághoz szükséges érzékenységet, toleranciát, alázatot? Miért gyűlölködik? Harminc évig forogtam írók között, tudom, hogy exhibicionisták – szerepelni akar tehát? Baráti tanácsul kaptam: ne válaszolj születésnapjára sértegetéseire, annyit fog beszélni ezentúl, hogy lejáratja ő saját magát. És valóban: pejoratív szó lett a nevéből. „Elcsurkásodott” az ország – olvastam egy újságban. Dekódolható metaforáival az antiszemitizmus gyanújába keverte pártját. Divatba jött egy politikai irányzat, amelyet elitélőn emlegetve „populizmusnak” neveznek – őt jelölik meg egyik képviselőjeként. Pártfőnöke tizenötmillió magyart ölelne magához, ő az itthoni tízmilliót is megosztja gerincük képzelt minősége szerint. Miért csinálja? Azazhogy: miért csinálják vele? Pártbeli munkamegosztás volna ez? Ama rendőrségi kihallgatástechnika analógiájára, amelyben van egy ijesztgető-pofozkodó detektív és van egy nyájaskodó-intelligens? „Ejnye, ejnye. Látom, hogy értelmes emberrel van dolgunk, minek ide a durvaság. Parancsol egy cigarettát? Hát nem jobb így? No, hát akkor beszéljük meg szépen, kitől kapta ezeket a röplapokat” – mondja a nyájaskodó. A kihallgatott pedig, hiszen ijesztgették-pofozták az előbb, megenyhül, hálás lesz, talán még meg is szereti a nyájaskodót. Erről volna szó? Ezért szerepeltetik? Megalázó szerep, ha így van. S ha így van, bizony ki kéne menekíteni belőle. Akárha egy korkedvezményes nyugdíjjal. Hiszen fiatalember, csak 1994-ben lesz hatvanéves. Nem tűnhetne el a politikából? Hátha emberségre jut még.)

„Mindenki szem a láncban”

Március van tehát, 1989, a politikában pedig afféle „már nem, még nem” állapot. Már nincs hegemon egypártiság, de még nincs legitim többpártiság. Előleg abból, milyennek képzeletben valaki, ha majd lesz, levél érkezik a laphoz, és sugalmazódik belőle a közeljövő: kétféle országglakos lesz, a vádolandó és a vádló. A bűnben piszkolódott és

a büntetlenül tiszta. A levél megjelenik, válaszóval együtt: nem fogadom el ezt a büntetőjogi kettéosztást. Ami elmúlóban van, az nem bűnügyek sorozata volt, hanem történelem, benne mindnyájan szereplők voltunk, s mert működtünk, együttműködtünk is. Hogy széles skálán? Nagy fokozatkülönbségekkel? Oly evidencia ez, hogy nem tartottam szükségesnek leírni. Az pedig elhatározottan provokáló volt, hogy leírtam viszont: aki dolgozik (laborál), az együttdolgozik (kollaborál). Sőt, istenkísértő lévén, rádiós beszélgetésben is provokáltam fentiekkel a vasárnap reggeli hallgatókat. Szép sikerrel. A következő vasárnap reggel ketten is megtiszteltek, nem a véleményemnek, hanem a személyemnek szóló minősítésekkel. Egy hölgy látni vélte rádiókészülékében, hogy szavaimat „farkasmosollyal” kísértem. Egy úr „rémmesét” fundált az ismert farkas-bárány mese analógiájára egy Vilmos nevű farkasról. Ezt a farkas-dolgot igen találónak éreztem, hiszen ha azzal áll elő valaki, hogy emberek, demokráciát akarunk, nem illik hát egymás leöldösésével kezdeni, mi más is jutna észbe erről a valakiről, mint a mesék vérengző vadállata. Elevenbe találtam volna? Fekete Gyulát ezópuszi példázat írására ihlettem; a példázatban gonosz horgász szerepelt, hal és kukac, s mert minden példázat csak akkor érvényes, ha szereplői behelyettesíthetők, azt kellett gondolnom, bizonyára én vagyok a gonosz horgász, s akkor a példázatíró vagy hal, vagy kukac. Végh Antal az *Új Időben* glosszázott rám: azért keverek büntársi gyanúba mindenkit – írta –, hogy egyedi bűnömet az általánosban tüntessem el. Hogy mi a bűnöm? írókat tanácsoltam el az írástól. Igen találónak éreztem ezt is, hiszen a dolog nyilvánvalóan így működik – pláne diktatúrában az író ír, a kritikus-olvasó eltanácsol, s az író nem ír többé. Esterházy Péter viccet idézett megsemmisítésemre a *Hitelben*: Grün bácsit felelősségre vonják. Miért, mit csináltam? – kérdi. Hogy mit? Együtt látták magát egy nyilással a Duna-parton 44 telén. Jó vicc. Megsemmisülésem után levelet írtam Esterházynak. Kértem, gondoljon a Duna-parti jelenet előtörténetére. Arra, hogy Grün bácsi jó magyar állampolgár volt, hős honvéd Doberdónál, hűséges adófizető, a törvények aggályos betartója, a zsidótörvényeké is, végeredményben úriemberek hozták őket, a németeket különösen tisztelni kell, hiszen kultúrnépről van szó, ugyebár – Grün bácsi is együttműködött tehát. Azzal, hogy balek volt. Rendben van – így Esterházy –, most már csak egy szavaddal van bajom. A kollaborálással. Erős. Ezt azonban az utcán mondta Péter, s csak én hallottam. Megsemmisítésem írásban történt, s bárki olvashatta. Ugyanabban a *Hitelben* olvashatta, amely a „farkasmosolyt” látni vélő hölgy rádiós jegyzetét is közölte, a szerkesztőség saját leleményű címével: „A nemzet rágalmazója”. Ez lennék én, s ezt nem éreztem találónak. Sértésnek éreztem, amelyért daliásabb időkben párbajt vívtak. És ostobaságnak is, persze, ama vitamódszer alkalmazásának, amelyről az első fejezetben szoltam már: a pasas nem azt gondolja, amit én, tehát gazember. Nem véleményt mond, hanem rágalmaz. Van egy nemzet, fájdalmas szépasszony aranytrónuson, ágál előtte a pasas, és rágalmakat szór rá. Hogy a nemzet konkrét személyek összessége, a pasas is az összességbe tartozik, s amit mond, magukról mondja? Nem. Hogy mi a nemzet és ki tagja a nemzetnek, én mondom meg. (A vád oly méltatlan, hogy el is felejthetném. De minduntalan emlékeztetnek a vád tárgyává tett bűnökre mások. Arra, hogy szerintem nem lehet élni negyven évig egy minden moccanásunkat meghatározni törekvő rendszerben, beléje szervesülésünk nélkül. Eörsi István nyilatkozza: mindenki együttműködött. Az ellenzék is. Alkalmazkodni kell ahhoz, aki ellen harcolni akarunk. Müller Péter új színdarabjáról beszél: arról szól, hogy nemcsak alkalmazkodtunk mindnyájan, „úgy is maradtunk”. Václav Havel – öt évet ült – mondja: én is alkalmazkodtam. Grendel Márta levele *Pozsonyból* a *Magyar Rádióban*: megszűnés fenyegeti magyar nyelvű képes hetilapjukat. Az indokolás: maguk együttműködtek a Husák-rendszerrel. „De hiszen mindenki együttműködött!” Televíziós interjú Berend T. Ivánnal: a *Magyar Tudományos Akadémia* elleni vádakban igazság is van, történelmietlenség is – mondja.

Történelmietlen az a vád, hogy az Akadémia kiszolgált a Kádár-rendszert. Hiszen sokan kiszolgálták, talán csak néhány tucat ember nem. Végül: olvasom Illyés híres versét. És elém ugranak belőle a következő szavak: „hol zsarnokság van, *mindenki* szem a láncban; *belőled* büzlik, árad, *magad is* zsarnokság vagy”. Minthogy ennyi bűnrészesre letem, meglátogattam a *Hitelben* Bíró Zoltánt valamikor 1990 télvégén. Mondtam neki: a sértés súlyos, elégtételt kíván. Válasza: elégtételre nincs már mód, a sértés valóban súlyos, s bár nincs benne főszerkesztői része, őszintén sajnálja. Ha rekonstruálni próbálja, miért is haragudtak rám a *Hitel*nél tavaly ilyenkor, hát azért, mert a tévében jobbra sodródással fenyegetőztem. Érkezésemkor nem, távozáskor kezét nyújtottam neki, őszinte sajnálkozását bocsánatkérésnek tekintve. Még ugyanabban az évben kilépett pártjából Bíró Zoltán. Fő indokul azt mondta: kilépett, mert a párt vezetői jobbra sodródtak. Nem sikerült megtudnom, haragszanak-e rá emiatt a *Hitelben*, s kinevezik-e a nemzet árulójává.)

Bűnbakok

A kollaborációs affér után kedvem támadt, hogy úgy tegyek, mint az első világháborús katona, aki puskacsőre helyezett sapkáját dugta ki a lövészárokból: van-e szemben ellenség, észreveszi-e a sapkát, ha van, lő-e rá, s ha lő, milyen tüzerővel. Glosszasorozatomban indult az *Élet és Irodalomban*. 1956-os egyik csodálnivalóm az volt, hogy egy rendszer, amely erősnek tudja és hirdeti magát, milyen gyorsan omlik össze. A másik: munkahelyi kollégám, aki lelkesen cipelte május elsején a transzparenst mellettem, s a tribünnél rekedtre éljenezte magát, miért mondja október 26-án, hogy ő mindig is a tartóoszlopok gyöngítésén dolgozott, természetesen „belülről”. (Ha anekdota, akkor is jellemző, hogy a zsidótörvényekkel és munkaszolgálatlal meggyötört költő így biztatta magát vacogva október vége felé 1956-ban, írószövetségi társai előtt: „Én nem félek, én nem félek. Nekem vannak nyilas barátaim.”) Nos, 1989-es alapélményeim ugyanezek. A rendszer (pedig erősnek tudta és hirdette magát) omlott, értelmiségiek sokasága pedig ellenállót fedezett föl magában. Csak mindez most lassítva történik, egyik ámulatból a másikba ejtve a megfigyelőt. Glosszasorozatomban ámulataimat fogalmaztam meg, kérdeztem és nem állítottam bennük („Három kérdés” – ez volt a címük), s ha egy-egy glosszámat lövészárki bakasapkának szántam, a próbák meggyőzhetek: vannak a szemben húzódó árokban és lönek. Tudós-tanár-író-műfordító, elhalmozva sokféle szerencsével, politikai üldözöttnek stilizálja föl most magát, hogy belépőt szerezzen az új kurzusba. Akadémikus-egyetemi tanár panasolja, hogy mellőzték. Kiváló költő-esszéista fedezi föl, hogy a sajtó – amelyben ő is rendszeresen publikált – eddig nem volt magyar. Dilettáns állítja, hogy a könyvkiadóknál irodalmi hivatalnokok buzgólkodtak negyven éven át az irodalom megfojtásán. Amerikai magyar írja, hogy szívesen fogad minden tiltott-türt óhazai írót, művészt, de aki támogatott volt, annak kívül tágasabb; mintha nem lett volna annyi esze a mi puha diktatúránknak, hogy támogatással is legitimálhat, ezért Kodályt támogatta, Illyést, Némethet, Déryt, Kocsist, Borsos Miklóst, Varga Imrét stb. – nekik is tágasabb kívül? Ilyesmikre kérdeztem rá, meg sorozatos példáira annak, hogy gyűlölködő történelemhamisítás kezdődött, tárgyilagos történelemkritika helyett. Rugdosása döglött oroszánoknak. Elvek, szövetségek, barátságok cserbenhagyása. Ha a sapkapróbán túl egyéb indítékomat firtatom: elhatárolódás volt ez izléstelenségektől, és értékvédelem. Golyónyomok mutatták a sapkamon, milyen indítékot föltételeztek odaát: elhatárolódást a meghirdetett új céloktól, és rendszervédelmet.

Hiszen nem baj, volt hinterlandom. Gratulálok az utcán, szolidaritásról biztosító

levelek, közvetített üzenetek (ilyesmi például: „Kérem, mondja meg Faragónak, szorongva figyelem harcát, amellyel igyekszik *középen* tartani a lapot”). Meg aztán: ott volt a szerkesztőség. Szuverén egyéniségek, a lényegben egyetértés köztük-velük: nem akarunk kurzus-heccclappá válni. Irritáló lap voltunk, az agitprop osztály szemében – egy bizalmas értékelés szerint – ellenzéki orgánium. Most: ne irritáljunk. És fő a jó ízlés. Ennek nem mondott ellent az, hogy politikai robbanást okoztunk Tamás István cikkének közlésével: „*Mit mond Kádár János?*” Szóljon meg, ő az elmúlt évtizedek koronatanúja, ne vigye sírba, amit tud – ezt követelte a cikk, új szokást nyitva több évtized kelet-európai sajtótörténetében, hallatlan izgalmat keltve. Az otthoni telefonvonal fölizzott azon a hétvégén: politikai augurok jelentkeztek belföldről, külföldről, milyen politikai fordulatot készít elő ez a cikk; a *Szabad Európának*, amely többször telefonált, „elmentem itthonról”; senki sem hitte, hogy a cikk nem politikai tényezők megbízásából íródott, hogy senki sem áll Tamás István és a szerkesztőség mögött. A *Népszabadság* glosszában ítélte el a cikket, a láz oly magasra szökött, hogy krónikus veszélytudat-hiányom sem védett meg tőle: „Az apparátus teljesen akcióképes még – gondoltam –, ha eddig soha nem jöttek is, most biztosan jönnek értem.” Máig sem jöttek, úgy látszik, Kádár mögött sem állt már senki.

Csakhogy az utcai gratulálás, a levél- és üzenetküldés a katakomba-keresztények titkos jelbeszédeire kezdett hasonlítani. Minél nagyobb lett a demokrácia egyfelől, annál nagyobb lett a félelem másfelől. Mármost a középben maradáستól, az értékvédelemnek rendszervédelmi gyanúba való keveredésétől. (Pedig hol van demokrácia? Ahol nincs félelem.) A gratulálok körülnéztek, nem látja-e valaki a jelenetet, a levélírók diszkréciót kértek, a „középer” szurkolók szélről nyilatkoztak a fórumon. A bölcsőbbek egyszerűen elhallgattak: jobb lesz kívárni. „Na, téged is nemzeti színű akasztófára lógnak a népiek!” – köszöntött rám az ismert író, s ezt szolidaritásos humornak szánta, aztán kisurrant közeli munkahelyére az Emke-aluljáróból – sakkozni. Akkoriban kiváló humánértelmisségek sakkoztak munkahelyükön naphosszat, csak zajongjanak a fórumon mások. Sokra hát nem mentem a szolidaritással, sőt, azon kaptam magam, hogy „magányos hőssé” válók, s ez azért komikus, mert nem illik rám. Semmiféle hős-póz nem illik hozzám. Ami furcsább ennél: a szerkesztőségben is megritkul a levegő körülöttem. Mire az év (1989) őszén az uralkodónak gondolt párt (nem uralkodott itt semmiféle párt, hivatalnok-garnitúra uralkodott itt: „Nem az a baj, hogy egy párt van – mondta egyszer kollégám, Varjas Endre az a baj, hogy egy párt sincs”), mire tehát ez a párt is *kilépett tagjaiból*, a gúny martalékaul hagyva közülük a gyámoltalan-tisztességes többséget, az *És* glosszarovatójának vezetője, Kovács Zoltán olyan arccal vette át tőlem hétről hétre „Három kérdés”-glosszáimat, mintha varangyot nyomnék a kezébe. A jelenethez ki is alakult a rituális kísérszöveg: „Tudom, hogy utálod – mondtam neki –, de vedd csak át, te vagy a rovatvezető.” Göcögött hozzá, úgy látszott, hogy ez afféle humorkodás, évődő szerkesztőségi játék. Pedig ő csakugyan utálta glosszáimat. És nem írásmodoruk miatt.

Az *Élet és Irodalom* éveken át maximált példányszámban jelent meg. Hatvanezernél többet nem engedélyeztek. Ezért remittendája nem volt, pult alól árulták. 1989-ben hétről hétre csökkent a példányszáma, s már ötven-, sőt negyvenezernél is remittendája támadt. Az új lapok konkurenciája miatt, a szegényedés miatt, s bizonyára politikai irányultságának – mondjuk így – balközép jellege miatt. Kovács Zoltán félt, hogy elveszítjük olvasóinkat, elveszítjük a kiadó kedvét, hogy egyre többet fizessen ránk, elveszítjük egzisztenciánkat. Az egész szerkesztőség félt. Joggal. De hogy a félelem elkezdte a bűnbakképzést nálunk, azt még az év végén, 1989. november 30-án reggel sem tudtam. Még kevésbé tudtam azt, csak december 5-én este bizonyosodtam meg róla, hogy a bűnbakok egyike én vagyok.

Tudni azt tudtam, hogy roskadozó kiadónk helyett „tőkés társat” kéne találnunk. Hogy „őfelsége ellenzékéből”, akik addig voltunk, valami mássá kell alakulnunk, hiszen nincs már „őfelsége”. És hogy szervezetünkben is változnunk kell. A teljes foglalkoztatottság jegyében túl sokan vagyunk például. Ez a lap feleakkora létszámmal megszerkeszthető. Tördelőszerkesztőnk, Vánca István, még a nyáron, elő is állt egy tervvel. Nincs szükség helyettes főszerkesztőkre, olvasószerkesztőre sincs, a rovatok felaprózására sincs. Három „szuperrovatvezető” kell (ők szuverén gazdák), műszaki szerkesztő kell (komputerizálással), adminisztrációs részleggel, s egy főszerkesztő, aki reprezentálja a lapot. Radikális terv. Rendszeres, de van benne örület. A felénél is kisebbre csökkenti a létszámot (ez a rendszer), de tömegmészárlást kíván (ez az örület). Először „tőkés társat” leljünk, aztán szerveződjünk át, talán melléklettel is bővíthetünk, könyvkiadásba is kezdhetünk, s akkor megszárolni sem kell, így döntött velem egyetértésben Bata Imre. Ki-ki megpróbált cégekkel tárgyalni. Számítógépes cég. Lapkiadó részvénytársaság. Kereskedelmi bank. Barátunk és külső szerzőnk keltett reményt bennem: a *Postabank* vezére érdeklődik irántunk, profitot se várna tőlünk, bokrétáinak keltenénk neki a kalapja mellé. Aztán semmi.

Jön a tél, 1989 novemberében járunk, sajkánkat a gazdasági bizonytalanság, a konkurencia-növekedés meg a kurzusváltás bizonyosságának hullámai bukdácsolatják, valakiket vízbe kell hajítani, az istenek engeszteléséül, a hullámokat lecsillapítandó.

November harmincadika, csütörtök, rutinértekezlet. (Kétszer van értekezlet hetenként. Hétfőn, amikor készül a lap és csütörtökön, amikor elkészült.) Már oszlanánk szét, amikor szólásra jelentkezik a publicisztikai rovatvezető, Szalé László. Több külső ajánlatot kapott már – mondja –, s hiába voltak nagypénzűek, elhárította mind, mert szereti az *ÉSt*, jól érzi itt magát, s jövőt remél a lapnak. Most, ma délután megy tárgyalni egy ajánlattevővel úgy, hogy amit hall, fontolóra veszi. Mert szereti még a lapot, de már nem remél jövőt neki. Nézzünk egymásra: a bejelentés vészterhes. Nem a bejelentő esetleges távozása miatt, hiszen régi szabály a lapnál, hogy aki menni akar, menjen. Hanem indokolása miatt. A művészetkritikai rovatvezető jelentkezik ekkor, Széky János: van remény – mondja. Ő és néhány kolléga megállapodott abban, hogy az újság csatlakozik egy lapkiadó részvénytársasághoz, és végrehajtodik a Vánca-terv. A főszerkesztő pedig ő lesz: Széky János. Ez már ultimátum. Ha a szerkesztőség vezetői nem fogadják el, a megállapodás résztvevői itthagyják a lapot. Ragyogó ajánlatokat kapott mindegyik. Ő – Széky János – például biztosan elmegy, már egy hónap múlva, január elsején. Nézzünk egymásra ismét, majd zaklatott vita indul, az olvasószerkesztő, Varjas Endre emlékeztet bennünket: írásos javaslatot van, legyen az is tárgyalási alap. Befejezésül az én kérdésem marad a levegőben: miért ne menne el, aki ragyogó ajánlatot kapott? Megállapodunk abban, hogy a hétfői értekezletet, december negyedikén, korábban kezdjük, legyen idő a Varjas-javaslat és a Széky-ultimátum megvitatására.

December elseje, péntek. „Félárbócos” nap a szerkesztőségben, néhányan vagyunk csak benn, olvassuk a következő szám kéziratait, az előző nap zaklatottságára aludtunk egyet.

December másodika, szombat. Telefonhír arról, hogy az ultimátum-csoport tagtoborzást folytat. „Ha szavazásra kerül sor, máris többségben vagyunk – mondta a hír szerint az interjúrovat vezetője, Szántó Péter –, velünk tart Vargha Balázs is.” Tehát szavazás lesz, gondolom. Ha lesz, legyen, játsszunk demokráciásdit.

December harmadika, vasárnap. Meglátogat délután Széky János. (Parlamenterként?) Az a legfontosabb – mondja –, hogy pártsemlegesek legyünk. Nem vagyunk? – kérdezem. Igen is, nem is – így ő. Miben nem? – nézek rá. Hát abban a glosszában például, amelyben követeltem, hogy a munkahelyeken továbbra is lehessen

pártszervezkedni. Mondjam-e, hogy melyik pártnak korteskedtél ezzel. Mit is írtam ebben a glosszában? – fut végig rajtam. Ja, igen! Azt írtam, ha demokrácia van, miért ne ülhetne össze elvbarátaival Pleskonics bácsi, politizálni egyet valamely munkahelyi szobában, munkaidő után? Meg azt írtam, hogy ne reménykedjünk. Ha pártok nem lesznek a munkahelyeken, pártoskodás akkor is lesz. Hivatkoztam az olasz állami televízióra, a RAI-ra, ahol pártszínekben folyó egzisztenciaharc dúl a stábok között. (És ismét a tévesztéses vitamódszer, amelyre az előző fejezetekben utaltam: glosszám tehát nem gondolatfutam, ráadásul tréfás modorban, hanem cselekvés. Méghozzá korteskedés. Minthogy a téma vitatott, mert az egyik párt mellette van, a másik ellene, nyilvánvaló, hogy kinek korteskedtem. Az egyik pártnak. Amely mellette van.) Egyébként pedig gondoljam meg – figyelmeztet Széky –, hogy az *ÉS* olvasói értelmiségiek. Az értelmiségiek java pedig MDF-szimpatizáns most. Ne glosszázzak tehát semmiféle MDF-es megnyilvánulást, mert a lap ellen hangolom az olvasókat. SZDSZ-es megnyilvánulást se glosszázzak. Miattam csökkent tehát a példányszám? – kérdezem. Azt nem mondtam – hangzik a válasz. (Hogy bűnbak vagyok, kérdésemben fölsejlik már ekkor, de Széky elhessenti a sejtést, magam pedig szerénységből sem tulajdoníthatok előfizető- és vásárlóiasztó hatalmat magamnak. Figyeljünk inkább arra, micsoda sajtószabadságot képzél jövőnkül Önjelölt János. Írjon-beszéljen mindenki a maga véleménye szerint, csak mi nem. Mi az érdekeink szerint írjunk és beszéljünk. Akár a véleményünk ellenére is. Ha ehhez nincs kedvünk, hallgassunk. Fogjuk be a szánkat.) Széky órákig ült nálam, de többet nem sikerült kihúznom belőle. Hiszen nem azért jött, hogy konszenzusra jussunk. Az ultimátumcsoport ugyanis döntött már, lefelé fordított hüvelykujjakkal. Széky tudott erről, de szava sem volt róla.

December negyediké, hétfő. Az értekezlet igazán pezsgő. Röpködnek a javaslatok, milyen legyen a lap új politikai arca. Pártsemleges legyen (ezzel egyetértek). Kerüljük a látszatát is annak, hogy közünk volna bármiféle szocializmushoz, baloldalhoz (hát, ez nehéz lesz). Szabaduljunk meg politikai tehertételt jelentő szerzőinktől (és a pluralizmus?). Szabaduljunk meg mostanra elromlott imázsunktól; hiteles emberek mondják, olyannak látszunk, mintha mi volnánk a kádárizmus utolsó védőbástya (nocsak). Egyébként pedig Szántó Péter lesz a lap menedzsere; adjunk neki felhatalmazást, és ígéri, szerez támogatót, pénzt, technikát. Csak a végén kérek szót. Nehezen jöttem rá – kezdem –, miért a lap politikai arcáról folyik a szó. Most már tudom: azokat a kritériumokat fogalmazgatták itt a megszólalók, amelyek alapján az elkerülhetetlen létszámcsökkentést végrehajtani akarják. Nem szakmai, nem racionális, hanem politikai szelekciót szeretnének tehát. Fölháborodott moraj. „Nagyon rosszul beszélsz, ha ilyet föltételezel – mondja Szántó Péter –, rosszabbul, mint a legrosszabb glosszáidban!” (Megvilágosító mondat, belőle kell megértenem, hogy valóban bűnbak vagyok. Sőt, az utolsó védőbástya is én vagyok. A *hang* pedig árulkodón szokatlan; Szántó nem szokott így beszélni velem.) Ekkor érti meg a könyvkritikai rovatvezető, Széchenyi Ágnes is, akit mindenből kihagytak eddig, hogy csatlakoznia kell: „Lehet, hogy szubjektíve jó szándékok Faragó glosszái, objektíve csakugyan rossz hatást keltenek.” Főmunkatársunkat, Kardos G. Györgyöt bántja az elmérgesült vita, ezért rengeteg vicceinek egyikével próbál idegeinkre hatni. Ez a külföldi támogatóról, pénzről, technikáról, nagy honoráriumkeretről, magas fizetésekről való képzelgés Móricka-viccet juttat eszembe – mondja. „Apu, mi az az elmélet, mi az a gyakorlat? Mi a különbség köztük?” – kérdi Móricka. „Tudod, mit – válaszol az apa –, menj oda anyuhoz, és kérdezd meg tőle: ötvenezer forintért lefeküdné-e egy idegen bácsival.” Móricka odamegy, majd vissza az apához: „Képzeld, apu, anyu azt mondta, igen, lefeküdné.” „Nos, Móricka, most menj oda a nővéredhez, és kérdezd meg tőle ugyanezt.” Móricka vissza az apához: „Ötvenezerért? Már hogyne feküdnék, mondta a nővérem.” „Na látod, fiam – így az apa most elméletben van százezer forintunk.

Gyakorlatban két kurvánk van.” Nevetünk a viccen, feszültségünk valóban oldódik, értekezletünk véget ér, megy mindenki a dolgára. Varjas Endre írásos javaslata szóba sem kerül.

December ötödiké. Ez a lapzárta napja, a kedd. A heti szám utolsó kéziratái. Nincs idő a vitát folytatni, a folyosón televíziós stábtól búcsúzik a főszerkesztő, mellékesen kérdezem tőle: kik voltak, mit akartak. „Semmi, híradósok voltak, ÉS-ügyeket firtattak.” Este fél nyolckor a képernyő elé ülök, az ország-világ hírei között valóban sorra kerülünk, azt mondja a műsorvezető: változásokat határoztak el az *Élet és Irodalom*nál, ezekről kérdeztük a főszerkesztőt és az egyik munkatársat. És máris elének bukkan Bata Imre, néz egyenesen a szemembe, és azt mondja: a fiatalok szorgalmazták, de végül is mindenki egyetért vele, Alföldy Jenő és Faragó Vilmos helyettes főszerkesztő megválnak beosztásától, Varjas Endre olvasószerkesztő is, új rend alakul, szerencsére senkit nem kell azonban eltávolítani. „Mi előzte meg ezt a döntést?” – kérdi a riporter. Szántó Péter válaszol rá: „Szakmai vita előzte meg.” Jó vicc, gondolom az első pillanatban. Legalább szavaztunk volna, fiúk, ha úgyis biztos volt a többség. Legalább szóltatok volna, hogy ne a tévéből tudjam meg, mit agyaltatok ki. Legalább igazat mondanátok a tévénezőknek, nem azt, hogy mindenki egyetért, meg hogy szakmai vita, amikor ezt a bejelentést politikai vita előzte meg. De már csörög is a telefon, Varjas Endre jelentkezik: föl fogja hívni a Híradó-szerkesztőséget, és helyesbítést kér. Hívjad. A második kiadás valóban helyesbít: „A lap egyik munkatársa közölte velünk, hogy nincs teljes szerkesztőségi egyetértés.”

December hatodika, szerda. Tördelési nap, de ki tördeljen? Az illetékes szerkesztő Angliában, az olvasószerkesztő meg a két helyettes főszerkesztő leváltva. Nem lesz *ÉS* ezen a héten? A szerkesztőség szinte üres, aki megérkezik, behúzott nyakkal siet el szobám mindig nyitott ajtaja előtt. Annyit mégis megtudok, hogy az ultimátum-csoport Bata Imrével ült össze a hét végén, s ő elfogadta a leváltást javaslatot. Azt is elfogadta, hogy a leváltottak ne tudjanak erről, teremtdjék kész helyzet. Jelenkorunk katonai puccsai is így zajlanak: a nép a televízióból tudja meg, hogy új rend alakul, s hogy kik vannak leváltva. (Ha a régi főnök elég rugalmas gerincű, ő is átmentheti magát.) Két nap telt el tehát, hétfő és kedd, már nemcsak az ultimátum-csoport, meg a hozzájuk csatlakozott főszerkesztő tud a puccsról, hanem a tévéhíradó stábjá is, csak a leváltottak nem tudnak semmit; a fiúk járnak-kelnek, mintha mi sem történt volna. Bata Imre is bejön hozzám vagy tucatszor e két nap alatt, s ugyanúgy mosolyog rám, ahogy főszerkesztőségének addigi nyolc éve alatt mindig is tette. (Eszembe jut Csoóri Sándor és az irodalomtörténész Kiss Ferenc egykori látogatása: „Halljuk, hogy Bata Imre lesz az új főnök, mit szólsz hozzá?” – kérdezte egyikük. „Mit szóljak? Ti jobban ismeritek, szóljatok ti. Milyen ember?” Arcukon kajánság ült, ez már előlegezte Kiss Ferenc válaszát: „Ha baj támad, cserben fog hagyni. Ilyen ember. Én csakugyan ismerem.” És nyolc évig egyszer sem hagyott cserben! A többieket sem, a lapot sem. Pedig volt baj elég. Hogy jassznyelven fejezzem ki magam, minden balhét elvitt. Még perbe is keveredett egyik szerzőnk védelmében. És most? Megijedt, mert megijesztették. Új kurzus jön, lehet, hogy demokráciával. De ha Csurkával jön? Áldozunk három bakot a csurkaizmus oltárán. Alföldyt, mert a 86-os íróközgyűlésen valami pártelaborátumot olvasott fel; Varjas Endrét, mert cikkeket írt az MSZP-re fogyatkozott pártról, és a „rendszerapologéta” Faragót, hiszen róla írásba is adta Csurka, hogy nem szereti. A csurkaizmus árnya lebegett az ultimátum-csoport feje fölött, amikor összeült megtartani a *sajtóbeli kurzusváltás első politikai boszorkányperét*, a vádlottak jelenléte, sőt tudta nélkül.)

A szerkesztőségben csak rövid ideig tartózkodom. Hogy Alföldy miként fogadta a televíziós leváltást, nem tudhatom meg, mert Alföldyvel aznap nem találkoztam. Varjással és a velünk szolidáris Kardos G. Györggyel a *Népszabadság*hoz szaladunk át,

kérték, nézzünk be hozzájuk: ajánlatuk van. Az ajánlatot Kereszty András teszi meg: kössünk szerződést heti jegyzetek írására, mutatja a rajzok tükröt, hogyan képzei el az általunk ideírandó oldalt. Gondolkodási időt kérünk. Varjas visszamegy az *Élet és Irodalom* szerkesztőségébe, mert üzletet kötött a főszerkesztővel: tízezer forintért betördeli a lapot. Lesz tehát tÉS ezen a héten is, benne utolsó „Három kérdés” című glosszámmal.

December hetedike, csütörtök. Értekezleti nap. Szót kérvén elmondom, hogy ami történt, jogilag törvénytelen, erkölcsileg tisztességtelen. Nincs az a munkaügyi és becsületügyi bíróság, amely jóváhagyná. Akárhogyan reagálok, én járok rosszul. Ha maradok a szerkesztőségben, bárki nyámnyilának ítélhet; ha elmegyek, rám kenhetitek a felelősséget: „Nem mi küldtük el, ő ment magától.” Természetesen az utóbbit választom. A kollégák leszegett fővel hallgatnak. Mikor azt mondom, vigyázzatok Szántó Péterre, ha ő lesz a menedzser, mert tehetséges fiú, de képtelen igazat mondani, akkor sem a sértett, hanem Bata Imre horkan fel: „Ne bántsd Szántót!”, és Bertha Bulcsu megy ki a szobából: nincs kedve a várhatóan személyeskedéssé robbanó értekezletet végigülni. Kardos G. György faggatózni kezd: hogyan képzelitek az együttműködést ezek után? Válasz nincs. Varjas is kérdez: mi lesz a dolga a lapnál? Válasz: „Olvasószerkesztő leszel.” Újra kérdés: „Azért váltottatok le az olvasószerkesztésről hogy olvasószerkesztő legyek?” Válasz nincs. A szobából én is kimegyek. A személyes holmikát már reggel összezsomagoltam, fogom a batyut és távozom.

December vége felé kérem nyugdíjaztatásomat, Varjas Endre a *Képes* 7-hez megy, Kardos G. György – jóval később persze – a *Kurír*-hoz. Az *ÉS*-ben nyilatkozat jelenik meg a búcsúértekezletet követő héten, aláírója Alföldy Jenő: igaz, hogy leváltották, de ő marad – mondja. Hogy mi hárman elmentünk, arról nem jelenik meg nyilatkozat. Hír sem. Tizenhárom hónap eltelte után, nyomatékos kérésemre üzen olvasóinak Váncsa, az új főszerkesztő-helyettes (ugyanaz a kolléga, akinek reformjavaslata szerint a lapnál nincs szükség főszerkesztő-helyettesre), hogy kik távoztak a szerkesztőségéből. A hosszú névsorban mi hárman. Meg természetesen Nagy Menedzser is. Elég hamar továbbállt, pár hónappal azután, hogy életét és véréát ajánlotta kollégáinak.

Ostoba helyzetben vagyok azóta is. Ha elmondom, hogy mi történt, még a jóhiszemű hallgató is azt gondolhatja: panaszkodom. A rosszhiszemű hallgató meg? No hiszen! – gondolhatja. Ha valakit fölső hatalmak váltanak le, mondjuk Horti úr, még mártír is lehet. De akit a saját kollégái?

Utóirat

Végignézek e füzet három fejezetén: kellett ez nekem? Ez a sok úri huncutság? Szépen tudtam valaha selyempapíros fésűvel muzsikálni. A libatoll vastag, üreges végéből krumplipuskát készíteni. Ha a dinnyeföldre küldtek, az érett dinnyéket kiválasztani. Ügyesen ministráltam. Miért nem zenészek mentem? Puska-mívesnek? Dinnyeszakértőnek? Papnak? Miért éppen újságírónak? Amikor otthonsült kenyérrel és negyedoldal szalonnával a pesti egyetemre indultam, apám búcsúztatott az újkígyósi kisállomáson: „Vigyázz magadra, fiam. Nehogy valami politikába keveredjél” – mondta, mert olvasta valahol, hogy ilyenkor ezt kell mondani. Jól beszélt, csak az a baj, hogy *a huszadik század közepén, Európában, Magyarországon szálltam föl a kisonatra*. Nem én keveredtem tehát politikába a bűnös Pesten. A politika keveredett belém.

Budapest, 1991. február

JEGYZETEK

[¹] A fenti cikk az *Élet és Irodalomban* jelent meg, 1989 késő őszén. [[vissza](#)]

Készült 500 példányban

**Ez a
265
példány**

**ISBN 963 400 509 8
ISSN 0866 – 4220**

Felelős kiadó: a szerző

**910332 Tótfalusi Tannyomda
Felelős vezető: Nagy Lajos igazgató**

Felelős szerkesztő: Tabák András

**Terjedelem: 3,75 A/5 ív
Terjeszti: a Téka Könyvértékesítő Vállalat**
